

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה

עשור לאביב הערבי הטלטה ששינתה את פני המזרח-התיכון

עורך: מיכאל מילשטיין

הרצליה, אפריל 2021

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה

עשור לאביב הערבי

הטלטה ששינתה את פני המזרח-התיכון

גיליון זה של כתב העת ציקלון לענייני מדיניות ואסטרטגיה הינו קובץ מאמרים המוקדש לניתוח עומק של העשור האחרון במזרח-התיכון. במסגרת זאת נבחנים שורשי הטלטה האזורית, התמורות שהיא חוללה במוקדים השונים בעולם הערבי וכן השלכותיה האסטרטגיות על ישראל. לצד אלה ייעשה ניסיון זהיר לנתח את המגמות העתידיות שאליהן צועד המזרח-התיכון, וכמובן מה יהיו השפעותיהן על ישראל.

קובץ המאמרים מאוגד במסגרת הגיליון הראשון של כתב העת "ציקלון" היוצא לאור מטעם המכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS) במרכז הבינתחומי הרצליה. כתב העת יוקדש לליבון מעמיק של תהליכים ונושאים שלהם זיקה ישירה לביטחונה הלאומי של ישראל, מבית ובזירות החיצוניות.

בברכת קריאה מועילה

תוכן עניינים

- 1..... עשור לאביב הערבי: המזרח-התיכון על פרשת דרכים
אלוף (מיל.) עמוס גלעד
- 5..... דיוקנה של הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון.
מיכאל מילשטיין
- 19..... משחק המעצמות במזרח-התיכון בעקבות האביב הערבי: מה השתנה, ומה לא?
אודי אבנטל
- 25..... עשור ל"מהפכת ינואר": חזרת ההגמוניה הצבאית ופרדוקס היציבות במצרים.
משה אלבו
- 31..... מדוע פסח האביב הערבי על המלוכות הערביות במפרץ?
יואל גוז'נסקי
- 37..... אביב ערבי או התעוררות אסלאמית: המאזן האסטרטגי של איראן נוכח הטלטלה.
מיכאל סגל
- 41..... עשור לטרגדיה הסורית.
ניר בומס וסטפן כהן
- 45..... האומנם נס? - ירדן נוכח האביב הערבי.
תומר ברק
- 51..... האם החזון הדמוקרטי בעולם הערבי בר מימוש?
קסניה סבטלובה
- 54..... "כרוניקת הטלטלה" במזרח-התיכון.
נספח א'
- 56..... רשימת הכותבים.
נספח ב'
- 58..... אודות המכון למדיניות ואסטרטגיה.

עשור לאביב הערבי: המזרח-התיכון על פרשת דרכים

אלוף (מיל.) עמוס גלעד

לפני עשור שנים היה העולם הערבי נתון בעיצומו של זעזוע היסטורי, כאשר הוא מצוי בתווך בין שני אירועים דרמטיים: הראשון - התקרית שבה הצית עצמו הירקן התוניסאי מוחמד בועזיזי (17 בדצמבר 2010), אשר סימנה את ראשיתו של האביב הערבי; והשני - תחילת אירועי כיכר תחריר בקהיר (25 בינואר 2011) אשר הביאו להפלת משטר מובארכ וציינו את שיאו של אותו האביב, אך במידה רבה גם בישרו על ראשית דעיכתו.

חזרה לנקודת ההתחלה או נסיגה ממנה?

דיוקנו של המזרח-התיכון השתנה ללא הכר במהלך עשר השנים האחרונות: משטרים ותיקים שנדמו כבעלי עוצמה אדירה קרסו בלחץ חסר תקדים של הציבור בעולם הערבי; ישויות מדינתיות התערערו וחלק מהן מתבוסס עד היום במלחמות אזרחים רוויות דם; "שדים רדומים" של עוינות בין עדות, דתות, קבוצות אתניות וזרמים פוליטיים פרצו במלוא עוזם; העולם

מה שהחל כ"אביב ערבי" אשר לווה ברוח אופטימית ולפיה המזרח-התיכון צועד לעבר דמוקרטיזציה ורפורמה חברתית, הפך עד מהרה לטלטלה מתמשכת ורווית סבל ואלימות עבור רוב מדינות האזור, אשר לא ברור האם מצויה בסופה, עיצומה או שמא רק בראשיתה.

הערבי נחלש וכוחות לא ערביים במרחב הגבירו את השפעתם על חשבוננו; וזרמים קיצוניים צצו ועלו בכל רחבי האזור, תוך שהם מציבים אתגר לסדר המדינתי שהתקיים בו במהלך מאה השנים האחרונות.

מה שהחל כ"אביב ערבי" אשר לווה ברוח אופטימית ולפיה המזרח-התיכון צועד לעבר דמוקרטיזציה ורפורמה חברתית, הפך עד מהרה

לטלטלה מתמשכת ורווית סבל ואלימות עבור רוב מדינות האזור, אשר לא ברור האם מצויה בסופה, עיצומה או שמא רק בראשיתה. בתום עשור רב תהפוכות המזרח-התיכון בכלל והעולם הערבי בפרט חבול, חלש ומותש ממאבקים מדממים, שרובם כאמור ממשיך להתנהל גם כעת.

זאת ועוד, חלק גדול מבעיות היסוד אשר עמדו ברקע לפרוץ האביב הערבי לא זו בלבד שלא באו על פתרון, הן אף הוחרפו. בחלק ממוקדי האביב הערבי, ובראשם מצרים ששימשה אבן שואבת לכלל אירועי הטלטלה האזורית, המציאות הכלכלית כיום חמורה מזאת ששררה בשנת 2010, וכמוה גם הדיכוי הפוליטי ומצב זכויות האדם. המשך קיומן של המצוקות החריפות מעלה אפשרות להתפרצויות נוספות, הן במוקדים אשר בהם הטלטלה כבר הותירה רישום עמוק וכואב, והן בבאלה שעליהם היא פסחה עד כה, ובראשם המלוכות הערביות וכן המערכת הפלסטינית.

המזרח-התיכון כיום מקוטב יותר מאי פעם ומסתמנים בו ארבעה רעיונות מושכים מרכזיים, אשר כל אחד מהם עוין את האחרים ומנוגד לו בכל הקשור ליעדים ולחזון. שני המחנות המרכזיים המתמודדים זה נגד זה הם מחנה ההתנגדות בהנהגת איראן, אשר מזוהה ברובו עם השיעה, מתעצם בעשור האחרון ונוטע אחיזה במוקדים גיאוגרפיים רבים (במיוחד סוריה, עיראק ותימן), ומנגד מחנה המדינות הסוניות המתונות, השואפות לשמר סטטוס קוו בדומה לזה שהתקיים באזור לפני עשור, תוך קיום זיקה הדוקה לארצות-הברית, וכיום גם לישראל. בהנהגת המחנה הערבי הסוני בולטות מדינות המפרץ, שמשקלן הגובר משקף העתקה של מוקדי הכוח בעולם הערבי מהמרכזים הוותיקים של קהיר, בגדאד ודמשק, ועלייה של כוחות חדשים הממירים את ההישענות על עוצמה צבאית ועל רעיונות מהפכניים, בכוח פיננסי ובהשפעה בתחומי הדיפלומטיה והתקשורת.

שני כוחות אזוריים אשר להם משקל מוגבל יותר, וזכו ל"עדנה זמנית" במהלך העשור האחרון (ודעכו בשנים האחרונות), הם מחנה האחים המוסלמים, אשר ארדואן מבקש לבסס מעמדו כמנהיגו, וכן האסלאם הרדיקלי מבית היוצר של דאעש, שהוכחד כישות ממשלית אולם ממשיך להתקיים כרעיון ולשמר אחיזה במוחותיהם ובלבבותיהם של רבים מבני הדור הצעיר במזרח-התיכון.

המאזן האסטרטגי של ישראל נוכח הטלטלה

מנקודת המבט האסטרטגית הישראלית, העשור האחרון מגלם הזדמנויות לצד איומים. מצד אחד הטלטלה הפחיתה את האיום הצבאי הקונבנציונלי, וזאת נוכח העובדה כי מדינות ערב התכנסו לטיפול בבעיותיהן הפנימיות וכי בחלק מהמקרים צבאותיהן רבי העוצמה נשחקו (דבר שבלט בסוריה). הזדמנות נוספת שהתפתחה בעקבות הטלטלה הייתה קידום הנורמליזציה עם העולם הערבי. שורשיה נעוצים בהבנה שחלחלה בקרב רוב המשטרים הערביים הסונים, ולפיה האיום הקיומי עליהם נשקף מצד איראן שהגבירה את כוחה, בעוד ישראל מהווה דווקא בעל ברית אסטרטגי בעל עוצמה מוכחת מול טהראן. כך, מתהווה ברית לא מוכרזת בין מדינות המפתח בעולם הערבי הסוני לבין ישראל, שבמוקדה שתוף פעולה ביטחוני ומדיני חסר תקדים.

מהצד השני, על ישראל להמשיך ולהיות ערה לגבי חוסר היציבות הכרוני המאפיין את המרחב האזורי, ולגבי האפשרות כי זעזועים נוספים יתפתחו בו, ואפשר שגם ילוו בערעור מעמדן של מדינות ידידותיות ובעל חשיבות אסטרטגית מבחינת ישראל, ובראשן מצרים, ירדן וערב-הסעודית. לישראל יש אינטרס עמוק בשימור היציבות של כל אותם המשטרים, וניכר כי הופנמה הן בישראל והן בחלקים גדולים מהקהילה הבינלאומית ההבנה כי פתיחה מואצת של המערכות הפוליטיות בעולם הערבי לתהליכים דמוקרטיים

עלולה להביא לעליית כוחות רדיקליים, ובראשם נציגי האסלאם הפוליטי הקיצוני. ערעור שכזה עלול להתפתח גם בעקבות לחץ תקיף מצד הממשל האמריקאי הנכנס על מדינות ערב לשנות את גישתן בנושא זכויות האדם והדמוקרטיה, דבר שיפגע בביטחונם העצמי של שליטתיהם ויציגם באור חלש בעיני הציבורים הערביים.

על ישראל אפוא לפעול למען שימור היציבות האזורית, במיוחד בקרב יידותיה בעולם הערבי, אולם להיות כל העת ערוכה לאפשרות של התערערות המציאות הקיימת, הן במוקדים נקודתיים והן בכמה זירות אזוריות בו בזמן.

על ישראל אפוא לפעול למען שימור היציבות האזורית, במיוחד בקרב יידותיה בעולם הערבי, אולם להיות כל העת ערוכה לאפשרות של התערערות המציאות הקיימת, הן במוקדים נקודתיים והן בכמה זירות אזוריות בו בזמן. אם יתממשו תרחישי קיצון אלה עלול

אמל"ח מתקדם רב הקיים כיום בידי מדינות באזור למצוא את דרכו לידי גורמים עוינים ובלתי מרוסנים, תופעה שכבר באה לידי ביטוי בלוב, סוריה ועיראק במהלך העשור האחרון.

זאת ועוד, במזרח-התיכון מתעצם במהלך העשור האחרון תהליך ההצטיידות בנשק מתקדם על-ידי כלל השחקנים האזוריים, לרבות אלה המקיימות עם ישראל שיתוף פעולה ביטחוני ומדיני רחב, ובראשם מצרים, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות. המגמה הזאת באה לידי ביטוי בולט בעסקאות שחתמה מצרים על רכש צוללות מתקדמות ואיחוד האמירויות על קניית מטוסי ה-F35. בתרחישי קיצון, בעיקר של תהפוכות באותן המדינות, עלול האמל"ח הזה להיות מכון כלפי ישראל.

עוד אתגר שעימו ישראל תצטרך להתמודד הוא העובדה כי ההסכמים המדיניים שעליהם חתמה עם מדינות ערביות רבות - בעת האחרונה ועוד לפני כן - מגלמים קשר בין האליטות השליטות בהן, בעוד הקהלים הערביים ממשיכים לחוש עוינות עמוקה כלפי ישראל, דבר שבולט במיוחד במצרים ובירדן, ופחות מכך במדינות המפרץ. לאור זאת, על ישראל להמשיך ולבחון כיצד לטפח - חרף כל הקשיים - את השיח עם הקהלים בעולם הערבי ולא להסתפק רק בקשר עם הממשלים, הממוקד במישורים הביטחוני והדיפלומטי.

לצד כל האתגרים האלה ישראל תהיה מחויבת להמשיך ולהתמודד עם איומים אשר התעצמו או צמחו במהלך העשור האחרון במזרח-התיכון, ובראשם: התחזקות כוחה האזורי של איראן והתקדמותה כל העת לעבר יכולת גרעינית צבאית (אפשר כי ביטחונה העצמי של טהראן אף יגבר בתקופת הממשל החדש בווישינגטון, ועימו גם מהלכיה המתריסים במרחב האזורי); עליית כוחה של תורכיה, שאומנם מקיימת קשר רשמי עם ישראל אך מונעת מחזון לכינון מחנה אזורי המאגד את הכוחות המצדדים במשנת האחים המוסלמים; וכן נוכחותה הגוברת של רוסיה באזור המשיטה אילוצים על הפעלת הכוח הצבאי של ישראל נגד איומים המתפתחים נגדה.

המימד המתודולוגי

הדיון האסטרטגי אודות הטלטלה המזרח-תיכונית מחייב שיח נוקב בהיבט המתודולוגי. ההתפתחויות הדרמטיות הוכיחו כי ללא היכרות עם התרבות, השפה וההיסטוריה של מושאי המחקר לא ניתן לנתח כראוי את המציאות הקיימת ולאבחן את זרמי העומק הרוחשים מתחתיה ומתפרצים מעת לעת. הכלים האלה אינם מבטיחים יכולת לחזות את העתיד, אולם הכרחיים כדי לאבחן באופן מדויק וחד אירועים ותהליכים בעת התרחשותם, ולהבין מה יהיו ההשלכות וכיווני ההתפתחות האפשריים שלהם.

ההתפתחויות הדרמטיות הוכיחו כי ללא היכרות עם התרבות, השפה וההיסטוריה של מושאי המחקר לא ניתן לנתח כראוי את המציאות הקיימת ולאבחן את זרמי העומק הרוחשים מתחתיה ומתפרצים מעת לעת.

זאת ועוד, התמורות שהתחוללו באזור ממחישות בפני גופי מחקר מודיעיניים ואקדמיים, כמו גם גורמי תקשורת, כי יתקשו להמשיך בהתמקדותם רבת השנים באליטות שלטוניות, בכוחות צבאיים ובעשייה פוליטית, תוך תפיסתם כמעצבים

המרכזיים של המציאות. במזרח-התיכון בן זמננו לכל אלה יש עדיין משקל רב, אולם לא בלעדי כעבר, ויש הכרח לפתח יכולות מחקריות וחיישני איסוף גם במרחב הציבורי, אשר לאחר שנים רבות שבהן היה גורם שולי יחסית בעולם הערבי, הפך לבעל השפעה רבה.

דיוקנה של הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

מיכאל מילשטיין

"חלמנו על אביב פורח, שניחוחו מתפזר על האנשים, קיבלנו אביב מבולבל...הוא החל בעגלת ירקות שהציתה מהפכה בכיכר...הפכו את מהפכתנו אדומה, כזו שהורגת בשם הדתות...אני חפץ באביב שיהיה ירוק ויבשר על קיץ חדש. עשו ממנו אביב אדום, ריססו עלינו עופרת ברזל...כינו אותנו האביב הערבי, התברר שזהו סתיו של כאוס..."¹

השיר "האביב הערבי" פרי עטו של המשורר המצרי ע'די אל-רחבאני

בימים אלה מלאו עשור לפרוץ האביב הערבי.² פרספקטיבה של עשר שנים מאפשרת סיכום ביניים של התהליך אשר שינה את פני המזרח-התיכון וממשיך לזעזע אותו גם עתה. קשה לקבוע באיזה שלב מצוי כרגע אותו תהליך - שזכה גם לכינוי "טלטלה" - אולם מומלץ להימנע ממסקנות פסקניות שמהן עשוי להשתמע כי הדרמה ההיסטורית קרובה לקיצה או שנחתמה כבר.

אלה אשר מנתחים את המגמות באזור ואלה המחוללים אותן חלוקים בפרשנות אודות סוגיות שונות הקשורות לאביב הערבי. ואולם, לגבי ראשיתו נראה כי אין מחלוקת. הירקן התוניסאי מוחמד בועזיזי שהצית עצמו ב-17 בדצמבר 2010 לאחר שהושפל ונקנס בידי פקחית, שימש בתפקיד "ניצוץ" שניקז תהליכים חברתיים, כלכליים ודוריים ממושכים וטעונים. המעשה שנקט בועזיזי (הוא עצמו מת כחודש לאחר מכן מפצעיו) גרם להתפרצות מחאה ציבורית עזה בתוניסיה, אשר הביאה להדחת נשיאה הוותיק זין אל-עבאדין בן עלי ולשינוי פוליטי מקיף במדינה.

הייתה זו יריית הפתיחה להתפשטות של מחאה נגד הסדר רב העוצמה וארוך השנים ברחבי העולם הערבי, אשר גרמה במהלך השנים למהפכות עממיות אך גם למלחמות אזרחים ולהתפרקות ישויות מדינתיות. כל זאת תוך פתיחה של "תיבות פנדורה" שהיו חתומות משך שנים רבות, ובכללן התסכול הציבורי העמוק נגד השחיתות השלטונית וההגבלה הכמעט מוחלטת של חופש הביטוי, העוינות בין עדות ודתות, והייאוש המתמשך של בני הדור הצעיר נוכח העדרם של שינוי ושל אופק עתידי.

קיימת הסכמה נוספת בין חוקרים ושחקנים פוליטיים, וזאת לגבי ההפתעה שאפיינה את הופעת האביב הערבי. מעצבי מדיניות, חוקרי מודיעין ואקדמיה ואנשי מדיה מודים ברובם כי פרוץ האביב הערבי גילם שוני בסיסי בהתנהלות ובמאפיינים של שחקני העולם הערבי, אשר אחריהם הם עקבו משך עשרות שנים. הציבור אשר תואר לרוב כפסיבי וכסתגלן, שבר מחסומי פחד פסיכולוגיים ותיקים, הניע מהפכות אותנטיות (לראשונה בעולם הערבי) והפך למעצב מרכזי של המציאות האזורית. מנגד, השליטים האוטוקרטיים והדיקטטוריים שנשענו על אליטות צרות ועל צבאות חזקים ונדמו כרבי עוצמה, התגלו במלוא חולשתם, וחלקם אף נעלם מבימת ההיסטוריה.

מטרתו של מאמר זה היא לבצע סיכום ביניים של האביב הערבי: לנתח את שלבי ההתפתחות המרכזיים שלו, לתאר את התהליכים המרכזיים המגולמים בו, ולהסביר כיצד אירועי העשור האחרון השפיעו על התנהלותה ועל מעמדה האסטרטגי של ישראל. כל זאת, לצד שרטוט זהיר של תרחישי התפתחות עתידיים במזרח-התיכון, לפחות בטווח הנראה לעין.

שלבי ההתפתחות של הטלטה

ממרחק של עשור, ניתן לזהות מספר שלבי התפתחות בטלטה המזרח-תיכונית. מאפייני השלב הראשון שונים בתכלית מאלה המאוחרים, וכמוהם שונים גם מוקדי ההתרחשות המרכזיים, הרעיונות המובילים בכל תקופה, וכן דיוקנם ודפוסי הפעילות של השחקנים הדומיננטיים - המקומיים והחיצוניים.

במסגרת הזאת בולטות כמה חטיבות זמן:

א. 2010-2011: ימיה הראשונים של הטלטה היו רוויי אופוריה. הם התאפיינו בתחושה של רבים כי המזרח-התיכון משתנה לחיוב וצועד לעבר עתיד טוב יותר. ואכן, לאחר עשורים רבים של סדר אוטוריטרי רב עוצמה ושל ציבורים שהשתתפותם במשחק הפוליטי ובקבלת ההחלטות הלאומיות הייתה מוגבלת, התרחשו בעולם הערבי מהפכות של ממש. הציבור התאגד, יצא לרחובות והצליח להביא לקריסת משטרים. ההתרחשות הבולטת ביותר בהקשר הזה הייתה האירועים הדרמטיים במצרים אשר הביאו לקץ שלטון מובארכ, ואשר הפכו למקור השראה לכלל העולם הערבי.³ אותן תהפוכות יצרו גלי מחאה בכל רחבי העולם הערבי תחת הסיסמה "העם רוצה בהפלת השלטון" (אל-שעב יריד אסקאט אל-נט'אם). האופטימיות באותם הימים נבעה בין היתר מן העובדה כי בחוד החנית של המחאה עמדו בני הדור הצעיר. אלה נשאו בגאון ובעוז סיסמאות בשבח הבראת החברה והכלכלה ומיגור השחיתות השלטונית (הסוגיות המרכזיות שעמדו במוקד הזעם הציבורי בעולם הערבי), והביעו כמיהה לבסס דמוקרטיה ורפורמות עמוקות במערכות הפוליטיות.⁴ אותה אופטימיות סחפה גם חוקרים ותיקים של המזרח-התיכון, ובראשם ברנרד לואיס ופואד עג'מי, שקבעו באותה העת כי העולם הערבי נכנס לעידן חדש וטוב יותר.⁵

ב. 2011-2014: גל האופטימיות הראשוני התחלף במהרה במפל ציפיות רווי חששות מפני איומים חדשים שהתפתחו על רקע החלל שנוצר בעקבות ערעור הסדר הוותיק. שתי תופעות מרכזיות עמדו במוקד התקופה הזאת. הראשונה - היקלעות חלק מהמדינות לעימותים פנימיים קשים בין כוחות דתיים, אתניים ועדתיים הקיימים בהן. הדבר בלט בסוריה, בלוב ובתימן. מה שהחל כמחאה נגד דפוסי השלטון הדיקטטוריים באותן המדינות, הפך במהרה למאבק בין כוחות תת-לאומיים, תוך התפרקות

הדרגתית של המוסדות המדינתיים ואיבוד כוחו של השלטון המרכזי. מדובר היה במלחמות אזרחים עקובות מדם הנמשכות עד היום, אשר העלו סימני שאלה נוקבים לגבי מעמד הזהות הלאומית באותן המדינות. התופעה השנייה הייתה עליית כוחו של זרם האחים המוסלמים במוקדי הטלטלה המרכזיים. החלל אשר הותיר אחריו השלטון האוטוריטרי שקרס והפתיחה המהירה של המערכות הפוליטיות למשחק דמוקרטי, נוצלו במהירות על-ידי תנועת האחים המוסלמים, שהייתה המסגרת החברתית והפוליטית המאורגנות ביותר בעולם הערבי. יתר גורמי הכוח היו בעלי אחיזה ציבורית ויכולת ארגונית מוגבלות יחסית. כך, עם קיומן של בחירות דמוקרטיות תקדימיות, הייתה זו תנועת האחים המוסלמים שרשמה הישגים היסטוריים במצרים ובתוניסיה (2011-2012), והשתלטה באמצעים דמוקרטיים על השלטון בהן. ההתרחשויות הדרמטיות הפיחו אופטימיות בכל המוקדים האזוריים המזוהים עם האחים המוסלמים - תורכיה בהנהגת ארדואן, הממשל הקטרי ורצועת עזה בהנהגת חמאס. מנגד ההישגים של הזרם האסלאמי עוררו חששות כבדים בקרב שחקנים אזוריים ובינלאומיים אחרים, ובראשם מדינות המפרץ, ישראל ורוב מדינות המערב.⁶ ואולם העדנה שידעה תנועת האחים המוסלמים הייתה קצרת ימים. שנה לאחר שנכנס לתפקידו כנשיא מצרים, מוחמד מורסי, מנהיג האחים המוסלמים, הודח על-ידי הצבא בהנהגת עבד אל-פתאח אל-סיסי ובגיבוי של הפגנות המונים שמילאו את כיכר אל-תחריר בקהיר באותו האופן שבו הופל משטר מובארכ. אותם המונים חשו תסכול עמוק נוכח חוסר יכולתו של המשטר החדש לתת מענה לאותן המצוקות שעמדו במוקד המחאה אשר הביאה לפרוץ האביב הערבי, בעיקר בתחומי הכלכלה והחברה. בכך למעשה נגדע חלומם של האחים המוסלמים לבסס מחנה אזורי אשר יצעיד את האזור לכיוון חדש, והם נותרו מבוצרים במספר מעוזים מבודדים, כאשר יחסו של רוב העולם הערבי כלפיהם עוין.

ג. 2014-2018: חצי עשור לאחר שהחל האביב הערבי, התפרצו במלוא עוזם "השדים הרדומים" שאותם הצליחו המשטר האוטוריטרי לרסן משך עשורים רבים. הביטוי העז ביותר לכך היה דאעש, ארגון טרור שהצליח להקים "מדינה אסלאמית" במרחבים שבהם קרסה הריבונות של מדינות הלאום. "המדינה האסלאמית" התפרסה על שטחים גדולים במזרח סוריה ובצפון מערב עיראק (בעיקר סביב הערים מוצול ואל-רקה), וביקשה באמצעי אימה וטרור להרוס את הסדר המדיני שהוקם לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולהציע דגם שלטוני חלופי למדינות הלאום המודרניות שהתקיימו במרחב משך מאה שנים. כל זאת על בסיס פרשנות פשט דתית קיצונית, ותוך ביצוע פשעי מלחמה באוכלוסייה המקומית (בעיקר מיעוטים לא מוסלמיים) וקידום טרור בתוך המזרח-התיכון ומחוץ לו. שלוחות של דאעש הקימו מאחזים טריטוריאליים מצומצמים יותר בחצי-האי סיני ובלוב, פעלו במערב אירופה וגייסו המוני מתנדבים בכל עולם האסלאם אשר נהרו למאבק בשם חזונה הקוסם של "המדינה האסלאמית" (מתוך כ-30,000 אזרחים זרים אשר פעלו בשורות דאעש, כ-5000 נשאו דרכונים אירופיים). היו אלה השנים הקטלניות ביותר של הטלטלה האזורית, אשר באו לקיצן לאחר שדאעש הוכרע צבאית בעיראק ובסוריה ומדינתו הוכחדה במהלך המחצית השנייה של שנת 2017 (אם כי שלוחות הארגון ממשיכות להתקיים במוקדים שונים באזור ובמערב אירופה, והרעיון שבשמו הוא פועל ממשיך להלך קסם על צעירים רבים בעולם המוסלמי).

ד. 2018-2021: לאחר שכבר נדמה היה לרבים בעולם הערבי כי הטלטלה האזורית חלפה, התפרץ בקיץ 2019 דגם שנראה כשיכפול של האירועים אשר התרחשו בשנים 2010-2011. למרות הדמיון הצורני - בעיקר מחאת המונים בהנהגת בני הדור הצעיר וקריאות להפלת הממשלים - ניכרו שני הבדלים

בולטים בין הגלים הראשון והשני של האביב הערבי. הראשון היה המוקד הגיאוגרפי של המחאה. הגל השני התרחש במוקדים שעליהם פסח הגל הראשון: לבנון, עיראק, אלג'יריה וסודאן. מדובר היה במדינות אשר לפני עשור היו עדיין חבולות ומצולקות ממלחמות אזרחים קשות, ואשר הזיכרון הקולקטיבי הטראומתי של תושביהן מנע מהם להצטרף לגל המחאה שהתרחש לפני כעשור. מנהיגי הגל השני באותן המדינות היו צעירים אשר זיכרונם הקולקטיבי היה קצר יותר, ולפיכך הם נרתעו פחות מערעור הסדר הקיים לפי הדגם המקורי של האביב הערבי. ההבדל השני גולם בסיסמאות אשר עמדו במוקד המחאות. את הדרישות לדמוקרטיזציה ולרפורמות פוליטיות שאפיינו את הגל הראשון החליפו תביעות הממוקדות בחיי היום-יום: הבראה כלכלית, טיפול בבני הדור הצעיר ומיגור השחיתות השלטונית. המחאה בלבנון הייתה ברובה לא אלימה ואף שיקפה שיתוף פעולה בין העדות השונות, במיוחד בני הדור הצעיר מקרבן. בעיראק לעומת זאת המחאה הייתה אלימה מאוד, ולוותה בחלקה במאבק של התושבים הערבים המקומיים (סונים ושיעים) נגד המעורבות האיראנית בניהול ענייני המדינה. קשה לקבוע האם הגל השני הסתיים. הוא נקטע באופן "מלאכותי" בשל התפרצות משבר הקורונה.⁷ ואולם, שורשי המחאה במדינות השונות, במיוחד בלבנון, עודם רוחשים, מתפרצים מדי פעם וממחישים כי פוטנציאל הנפיצות בכל מוקדי הגל השני עדיין קיימים.

מגמות יסוד המשתקפות בטלטלה האזורית

ממרחק של עשור נשקף מזרח-תיכון שונה למדי מזה שהתקיים בשנת 2010. ההתרחשויות בכל מוקדי הטלטלה נושאות כמובן מאפיינים ייחודיים, אולם ניתן לאתר מספר קווי דמיון אשר מאפשרים לשרטט תהליכי יסוד רחבים. בהקשר הזה עולות מספר תובנות מרכזיות לגבי זרמי העומק המזינים ומניעים את הטלטלה המזרח-תיכונית.

התובנה הבולטת ביותר היא כי **למרות שברירותה, מדינת הלאום בעולם הערבי הפגינה יכולת הישרדות**. למעלה ממאה שנים לאחר הסכמי סייקס-פיקו (1916) אשר במסגרתם הועלתה ההצעה הראשונית לקביעת הגבולות המודרניים של המזרח-התיכון והוגדרו מדינות לאום אשר לא היו קיימות קודם לכן, המחישה הטלטלה עד כמה פריכות הן אותן הישויות. הזעזועים שספגו חלק מהן, ובעיקר עיראק, סוריה, לוב ותימן, פגעו אנושות ביכולת השליטה והתפקוד שלהן, והמחישו את הזיקה הרופפת של רוב תושביהן לזהות הלאומית שניסו המשטרים השונים לטפח ולהנחיל משך עשורים רבים.

עם זאת, נדרש להציב שני סייגים בהקשר לקביעה הזאת. ראשית, לצד מדינות הלאום שהתפוררו, ישנן כאלה שהוכיחו עמידות למרות הזעזועים שספגו, ובראשן מצרים, אך גם תוניסיה ומרוקו. הדבר ממחיש את השוני בעוצמת הזהות הלאומית בין ישויות מלאכותיות צעירות יחסית שאותן סחפה הטלטלה, לבין אזורים אשר בהם קיימת זהות מקומית ותיקה. שנית, למרות הפגיעות העזות שספגו, לא נעלמה שום מדינה ערבית מהמפה. יתרה מכך, רוב הכוחות הפנימיים שהביאו להתפוררותן של אותן המדינות - להוציא החריג הבולט של דאעש בסוריה ובעיראק - פעלו במסגרת הטריטוריאלית שלהן ותוך חתירה לכיבוש השלטון בהן, כפי שניכר למשל בלוב ובתימן. הקבוצות הדתיות או הכוחות השבטיים השונים חולשים אומנם על מחוזות אוטונומיים, אולם אף אחד מהם - למעט הכורדים בצפון עיראק - לא הכריז על עצמאות או הינתקות ממדינת האם, ורובם כאמור מנהל מאבק שיעדו תפיסת השלטון בהן.

מנגד, הומחשה במהלך האביב הערבי **התחזקות של הכוחות הפרימורדיאליים**. ערעור המסגרות המדינתיות הביא כאמור להתפרצות העוינות העתיקה בין כוחות דתיים, שבטיים, עדתיים ואתניים, אשר רוסנה בעבר על-ידי השליטים הערבים, שייצגו בחלקם מיעוטים ששלטו בכוח (בעיקר בסוריה ובעיראק). במסגרת אותם המאבקים התחדד בין היתר קו השסע העמוק בין סונים לשיעים, דבר שבא לידי ביטוי במיוחד בסוריה, תימן ועיראק. עליית הכוחות הפרימורדיאליים - בשילוב עם התחזקות הגורמים הדתיים הקיצוניים - לוותה ברדיפה קשה

ערעור המסגרות המדינתיות בעולם הערבי הביא להתפרצות העוינות העתיקה בין כוחות דתיים, שבטיים, עדתיים ואתניים, אשר רוסנה בעבר בכוח על-ידי השליטים הערבים.

נגד המיעוטים בעולם הערבי, שעוד לפני האביב הערבי חשו איום כבד. בהקשר הזה בלטו מעשי הטבח של דאעש נגד הכורדים, היזידים והאשורים בעיראק ובסוריה, וכן הפגיעה בקופטים הנוצרים במצרים על-ידי גורמים אסלאמיים קיצוניים. ההגירה הרחבה של בני אותן הקבוצות (ובעיקר הנוצרים) מהמזרח-התיכון התרחשה עוד קודם לטלטלה אולם הפכה לנהירה המונית בעקבותיה. בסוריה למשל פחת מספר הנוצרים מ-2 מיליון ב-2015 למיליון כיום, ובעיראק הצטמצם מספרם מ-1.5 מיליון ב-2003 לכדי רבע מיליון כיום.⁸

מגמת יסוד בולטת נוספת הייתה **היחלשות העולם הערבי ועליית הכוחות הלא ערביים**. המאבקים הפנימיים המרים וערעור המשטרים בעולם הערבי, תרמו להתחזקות שחקנים אזוריים לא ערביים, ובראשם איראן ותורכיה, ולצידן גם ישראל. היחלשות הקולקטיב הערבי ניכרה עוד קודם לאביב הערבי, אך הואצה בעקבותיו. רוב הכוחות הלא ערביים מעמיקים את השפעתם ואת מעורבותם במרחב הערבי, תוך דריסת רגל צבאית וכלכלית במוקדים רבים בו וניסיון להנהיג מחנות אזוריים: "מחנה ההתנגדות" בהנהגת איראן⁹ ומחנה האחים המוסלמים בהנהגת תורכיה. בהקשר של איראן הדבר בא לידי ביטוי במעורבות עמוקה במלחמות האזרחים בסוריה ובתימן, וכן בנעשה בעיראק, תוך שימוש באותן המדינות כבסיס למאבק נגד אויבות אחרות של טהראן, ובראשן ארצות-הברית, ישראל וערב-הסעודית; ובהקשר התורכי - בולטת המעורבות הצבאית, המדינית והכלכלית של אנקרה בנעשה בסוריה, בעיראק, ובשנים האחרונות גם בלוב ובמידה מוגבלת יותר במערכת הפלסטינית.

הטלטלה האזורית לוותה בשינוי מוקדי הכוח בעולם הערבי. על רקע דעיכת מוקדי הכוח הוותיקים שהנהיגו בעבר את העולם הערבי ואשר שקעו במשברים פנימיים קשים, ובראשם קהיר, בגדאד ודמשק, עלו כוחות חדשים. במסגרת הזאת בלטו מדינות המפרץ שנפגעו באופן מוגבל יחסית מהטלטלה האזורית, ובראשן ערב-הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות (לערב-הסעודית הייתה השפעה אזורית ואף בינלאומית משמעותית משך עשורים רבים, במיוחד באמצעות השימוש בכוח הנפט, אולם בעקבות הטלטלה היא התעצמה). ערב-הסעודית ואיחוד האמירויות מעורבות במאבקים הניטשים במוקדים שונים במרחב, בעיקר בתימן, לוב וסוריה, כאשר מטרתן היא הגבלת כוחה של איראן שאותה שני המדינות תופסות כאיום קיומי מרכזי; הן תומכות באמצעות כוחן הכלכלי בשחקני מפתח בעולם הערבי הסוני, ובראשם מצרים וירדן; ומעורבות בקידום מהלכי הסדרה אזוריים, לרבות "עסקת המאה" שהנשיא האמריקאי טראמפ ניסה לקדם. אותן מדינות נשענות כאמור על כוח כלכלי, והפכו למוקדי סחר ופעילות פיננסית ברמה הבינלאומית. הקוטב הדומיננטי החדש בעולם הערבי שונה ממוקדי הכוח שהיו דומיננטיים בעבר. מדינות המפרץ מפגינות גישה מדינית מרוכבת יותר, המוצאת ביטוי בנכונותן לקדם את היחסים עם

ישראל - החיונית לאינטרסים שלהם, במיוחד אלה הביטחוניים - וזאת, גם ללא מימוש הסדרה בנושא הפלסטיני. הדבר מעורר מורת רוח קשה בקרב הפלסטינים אשר משך עשרות שנים טיפחו את התפיסה האסטרטגית ולפיה לא תחול התקדמות ביחסים בין העולם הערבי לישראל לפני שבעייתם תיפתר.

השפעת הטלטלה ניכרת גם מעבר לגבולות העולם הערבי. ערעור המציאות בלב המזרח-התיכון, ובמיוחד התפוררות חלק מהישויות המדינתיות, יצר גלי הדף שהיכו במרחק רב, במידה רבה תוך הרחבת ההגדרה המסורתית של גבולות האזור. בעבר מאבקים שניטשו במזרח-התיכון, ובמיוחד מלחמות בין מדינות - ישראל ושכנותיה, איראן ועיראק ועוד - או מלחמות אזרחים, הטביעו את עיקר חותמם באזור עצמו. מדי פעם זלגו ביטויים של המשברים מחוץ למזרח-התיכון, ובמיוחד למדינות המערב, בדמות פיגועים שביצעו גורמים פלסטינים נגד יעדים ישראליים ויהודיים, או כאלה שאיראן ושלוחותיה קידמו נגד יעדים ישראליים, יהודיים ומערביים. המצב הזה השתנה במהלך העשור האחרון. קריסת הישויות המדינתיות ומלחמות האזרחים הקשות (במיוחד בסוריה ובעיראק), הביאו לשתי תופעות שהקרנו באופן עמוק על מדינות המערב: הראשונה - גלי הגירה של מיליוני פליטים, אשר שטפו את יבשת אירופה, בעיקר במחצית השנייה של העשור החולף (מאז 2015 הגיעו לאירופה כ-5 מיליון מבקשי מקלט, כרבע מהם מסוריה, לצד קבוצות גדולות מעיראק ואפגניסטן); והתופעה השנייה - התגייסות נרחבת של צעירים מוסלמים ממדינות המערב לשורות "המדינה האסלאמית", בין היתר לצורך ביצוע פיגועים באותן המדינות שבהן הם נולדו והתחנכו (בהקשר הזה בלטו במיוחד פעולות הטרור שהתרחשו בצרפת, בלגיה, בריטניה, ספרד וגרמניה). לשתי התופעות היו השלכות דרמטיות על הזירות הפנימיות במדינות המערב, ובראשן התחזקות כוחות הימין (בפרט אלה שמשנתן אנטי מוסלמית), וחיידוד השיח לגבי קשיי ההשתלבות של הקהילות המוסלמיות בהן.

האביב הערבי לווה, בין היתר, בגיבוש כללי משחק חדשים בין המעצמות העולמיות במסגרת פעילותן במזרח-התיכון. העשור האחרון התאפיין בשינוי המאזן אשר התקיים באזור מאז קריסת הגוש הסובייטי בסוף שנות ה-80', ולפיו ארצות-הברית נהנתה ממעמד של מעצמה אזורית דומיננטית, שבכוחה לקדם מערכות צבאיות דרמטיות (למשל שתי מלחמות המפרץ) או תהליכים מדיניים רבי עוצמה, בעיקר בין ישראל לשכנותיה. כל זאת, כאשר ליתר המעצמות העולמיות, ובראשן רוסיה, סין והאיחוד האירופי, משקל מוגבל הרבה יותר. השינוי במאזן הכוח הוותיק בא לידי ביטוי בערעור מעמדה ההגמוני של ארצות-הברית והתחזקות זה של רוסיה. וושינגטון ממשיכה לשמור על מעמד איתן בחלקים גדולים של האזור, ובמיוחד במרחב הערבי הסוני המתון (בפרט המפרץ), תוך קיום קשר אסטרטגי עם ישראל וזיקה הדוקה לערב-הסעודית ולמצרים. ואולם, תקופות הכהונה של הנשיאים אובמה וטראמפ לוו בחשדנות מעמיקה של העולם הערבי כלפי הממשל האמריקאי. אובמה נתפס כמי שהוביל לחץ כבד בכיוון דמוקרטיזציה של המזרח-התיכון וביקורת על דפוסי ההתנהלות של המשטרים הערביים (כפי שגולם בצורה בולטת בנאום שנשא בקהיר ב-2009). לשיטת פרשנים שונים באזור, הדבר פגע בדימויים של המשטרים הערבים בעיני הקהלים המקומיים ותרם לפרוץ האביב הערבי. טראמפ גילם "תיקון" בכל הנוגע ללחץ על שינוי פנימי, ובחלק ממהלכיו ביטא תעוזה (בעיקר בכל הנוגע למאבק נגד איראן ששיאה היה בחיסולו של קסאם סלימאני), אולם נחשד בקפריזיות, כפי שבאה לידי ביטוי בהחלטתו על הוצאת הכוחות האמריקאים מצפון סוריה בנובמבר 2019, מהלך שהביא לפלישה תורכית למדינה תוך הסבת פגיעה קשה לכורדים באזור. חששות חדשים מתפתחים כבר עתה בעולם הערבי הסוני בעקבות זכייתו של ביידן בפרוץ לנשיאות ארצות-הברית, ובמוקדן דאגה מחידוש הדיאלוג עם איראן ומהפעלת לחץ על המשטרים בעולם הערבי לקדם דמוקרטיזציה.

רוסיה מצידה ניצלה את סימני השאלה הכבדים בנוגע לארצות-הברית עד למנת לבסס נוכחות במוקדים שונים במזרח-התיכון. הדבר בלט במיוחד בסוריה, שבה מוסקבה הרחיבה את הנוכחות הצבאית והעמיקה את השפעתה המדינית והכלכלית, וניכרת באופן מוגבל יותר בלב, במרחב הים האדום ובאזור המפרץ. עם זאת, לרוסיה אין את היכולות או היומרות לקדם מהלכים אסטרטגיים, בעיקר מדיניים, כמו אלה שהנהיגה וושינגטון בעבר. בתווך מצוי האיחוד האירופי הממוקד בבעיותיו הקשות מבית, וחרד לגורלו כישות מאוחדת בצל משברי הפליטים, "הברקזיט" והקורונה; וכן סין הממוקדת לפי שעה בצבירת נכסים תשתיתיים-כלכליים. כפועל יוצא, נוצר במזרח-התיכון בהדרגה חלל בכל הנוגע למעורבות המעצמתית, המעניק מרחב תמרון והשפעה גדולים יותר לגורמי הכוח המקומיים, ובראשם תורכיה ואיראן.

רוב מדינות ערב חוו כאמור את הטלטלה בעוצמה כזו או אחרת. עם זאת, בולטת העובדה כי **על המשטרים המלוכניים בעולם הערבי, ובמיוחד אלה שבמפרץ, הטלטלה כמעט ופסחה**. מחאות קשות אומנם התפתחו בירדן, מרוקו, עומאן, וערב-הסעודית, ובבחריין המשטר כמעט הופל נוכח מחאה ציבורית שהונהגה על-ידי הרוב השיעי הערבי (המשטר במנאמה ניצל בזכות התערבות צבאית סעודית). ואולם, באף אחת מהמלוכות השלטון לא הופל, ולא התפתחו מלחמות פנימיות קשות שערערו את מעמד הממשל המרכזי כפי שאירע במדינות ערביות אחרות. ברקע לכך עומדות שלוש סיבות מרכזיות. הראשונה: אופיים המסורתי של המשטרים המלוכנים שרובם "ארוגים" מבחינה קשריהם החברתיים-משפחתיים בתוך הציבור במדינותיהם, דבר המגביר את הזדהות האוכלוסייה עימם ומפחית את השאיפות להפילם. השנייה: המצב הכלכלי היציב ברוב המשטרים שאיפשר להם לרכוש שקט פנימי באמצעות שימור מרקם החיים של תושביהם, ותוך העמקת הבנתם לגבי מחיר ההפסד שישלמו בעקבות ערעור הסדר הקיים. והשלישית: העובדה שלא היה פער ציפיות כה חריף בין דיוקנם ומשנתם של המשטרים המלוכניים לבין המציאות בפועל, כפי שהתקיים במקרה של רוב המשטרים בעולם הערבי. במצרים, סוריה, עיראק, לוב ותימן שלטו משך עשורים רבים משטרים בעלי צביון מהפכני, עממי ומתקדם לכאורה. הם נשאו סיסמאות ברוח שוויון אזרחי, מהפכה חברתית וקידום כלכלי, גם כאשר הפכו לשושלות רודניות אשר ריכזו בידיהן את ההון הלאומי (הן זכו לכינוי **ג'ומלוכיה**: שילוב בין המילים "רפובליקה" [**ג'ומהוריה** בערבית] ל"ממלכה"), תוך דיכוי האוכלוסייה שהתמודדה עם מצוקות כלכליות וחברתיות מחריפות. הפער הזה, כאמור, לא היה קיים במשטרים המלוכניים שמלכתחילה נשאו אופי מסורתי ונעדרו חזון אידיאולוגי כלשהו, בוודאי לא כזה שמטרתו שינוי סדרי עולם.

עוד גורם שעליו פסחה הטלטלה היו הפלסטינים. אלה גורסים כי הם שנשאו עוד באינתיפאדה הראשונה (1987) את בשורת ההמון המתקומם ולפיכך לא היה צורך שיצטרפו לאביב הערבי. בפועל, נראה כי הדבר נבע משילוב בין כמה סיבות: מיקוד בסיסי של הזעם הקולקטיבי הפלסטיני ב"אויב הישראלי" במקום בממשלים מבית; מעקב אחר גורלן העגום של המהפכות בעולם הערבי, אשר גרם לפלסטינים להבין כי אין מדובר בדגם קוסם שכדאי להעתיקו וכי מוטב להסתפק בתנאי הקיום הנוכחיים, גם אם אינם אידיאליים; עייפות הציבור הפלסטיני מהמאבקים המרים נגד ישראל ובין הפתח לחמאס; וכן העובדה שישראל השכילה לשמר את מרקם החיים ברוב המערכת הפלסטינית - בעיקר בגדה המערבית - דבר אשר חידד בעיני פלסטינים רבים את מחיר ההפסד שעלול להיגרם בעקבות קידום אביב ערבי.

רבים, כאמור, **מיהרו להכתיר את הציבור כגיבור המרכזי של האביב הערבי, נוכח הבגרות שהפגין ותפקידו הדומיננטי בעיצוב המציאות**. הדבר אכן היה נכון בשלב הראשון של האביב הערבי. ואולם, המאבקים האלימים שהתפתחו מאוחר יותר, וכן עלייתם של גורמים קיצוניים וחזרתם של גורמי הכוח המסורתיים,

ובמיוחד הצבא, בחלק מהמדינות (במיוחד מצרים), גרמה במידה רבה להשבת הציבור אל מעמדו הקודם, המוגבל יחסית. הציבור הערבי הוכיח מצד אחד יכולת להפיל משטרים באמצעות התפרצויות המוניות, אולם מהצד השני כשל ביכולתו להציב חלופה יציבה ויעילה לסדר שקרס. ברוב העולם הערבי החברה האזרחית על מאפייניה המערביים המודרניים עדיין בשלבים בוסריים. אין יכולת התאגדות באופן שתציב אתגר לשלטון (למעט, כאמור, מצידם של גורמי הזרם האסלאמי), ולא ניכרת התבססות של סממני דמוקרטיה ופלורליזם. מנגד, נראה כי ניטעו בעשור האחרון שינויים מסוימים שמגבילים את המשטרים בהשוואה לעבר ואשר עשויים להוות זרע להתפתחויות חיוביות בעתיד. בהקשר הזה בלטו המימוש או ההבטחה לקיום מערכות בחירות, דבר שהשתקף באופן מיוחד בתוניסיה שבה מתקיים סדר דמוקרטי, נרשם קידום מרשים במעמד הנשים ומשקל הצבא במרחב הפוליטי מוגבל.¹⁰

בהקשר ישיר לשאלת משקלו של הציבור, נדרש לנתח גם את **תפקידו של הדור הצעיר שהנהיג חלק ניכר מהאביב הערבי**, ובמיוחד את שלביו הראשונים. הצעירים הערבים הונעו לפני עשור לפעולה על רקע כמה סיבות: חוסר היכולת למימוש עצמי, בעיקר בהיבט של הישגיות חומרית והקמת משפחות; היכרות עם הנעשה בעולם הרחב באמצעות השימוש במרחב הרשת, דבר שהעמיק את הפער בין הכמיהות למציאות שבה הם חיים; וכן תחושת ניכור עמוקה נוכח הסדר הפוליטי והחברתי הסובב אותם. זהו דור המצוי במעין ריחוף בין עולמות, ולמעשה לוקה ב"סכיזופרניה תרבותית": הוא כאמור חשוף למערב, על "קסמיו" החומריים והרעיוניים, אך חי בסביבה אשר בה לקודי ההתנהגות המסורתיים ולשליטים הוותיקים יש דומיננטיות. סקרי דעת קהל שנערכו באחרונה בקרב אזרחים ערבים מכל רחבי המזרח-התיכון, ובמיוחד בני הדור הצעיר, משקפים את דיוקנו של אותו עולם משוסע. מצד אחד מעידים רבים בעולם הערבי כי הם מסורתיים (63%) או דתיים מאוד (23%), וכי הדת היא הרכיב המרכזי בזהותם (40% הגדירו זאת כך, לפני השיוך המשפחתי או הלאומי), אולם מהצד השני ישנה התנגדות גורפת (כ-70%) למעורבות אנשי הדת בניהול ענייני המדינה, דבר המשקף כפי הנראה אכזבה מהמקרים שבהם גורמים אסלאמיים תפסו את השלטון בעולם הערבי.¹¹

הייאוש הקולקטיבי מביא רבים בעולם הערבי להתרחק מעולם הסיסמאות והאידיאולוגיות שהניעו בעבר את האזרח. מיואשים ועייפים מכל סוג של חזון מהפכני חותרים כיום הקהלים הערבים ליעד צנוע יותר - בדנא נעים ("תן לחיות").

הייאוש הקולקטיבי בעקבות העשור הקשה מביא רבים מבני המרחב הערבי **להתרחק מעולם הסיסמאות והאידיאולוגיות** שהניעו בעבר את המזרח-התיכון. מיואשים ועייפים מכל סוג של חזון - הסוציאליסטי, הפאן-ערבי או האסלאמי - חותרים כיום הקהלים הערבים ליעד צנוע יותר - **בדנא נעים** ("תן לחיות"). באין רעיון קוסם ומבטיח, ונוכח דימוי חיזור או אף נלעג של רבים מהשליטים והכוחות

הפוליטיים במרחב האזורי, מפגין חלק גדול מהציבור הערבי - ובמיוחד הצעירים שבו - ניכור וחוסר עניין כלפי הנעשה במישור הפוליטי. המדובר בתופעה אוניברסלית, המוצאת ביטוי עז יותר בעולם הערבי נוכח הנסיבות הכלכליות והפוליטיות הייחודיות, ובראשן המתח העז שבין הבטחות העבר למציאות בפועל. כאשר נשאלו אזרחים ערבים מכלל האזור מהן הסיבות המרכזיות לפרוץ האביב הערבי, הוצבו בראש הרשימה האבטלה, החובות הכספיים (ב-2015 העידו 15% מהצעירים כי הם שקועים בחובות, בעוד שכיום שיעורם עומד על 35%, בעיקר בסוריה, ירדן והזירה הפלסטינית), וכן הזעם נוכח השחיתות השלטונית (כ-80% סבורים כי המשטרים הערבים מושחתים).¹² מבחינת רבים מהערבים, אין כל תקווה

למימוש עצמי או קולקטיבי בעולם הערבי, ולפיכך הם לוטשים עיניהם מחוץ לו, דבר שמגולם בהגירה המונית, במיוחד למערב. לפי סקרי דעת הקהל שנערכים בעולם הערבי חצי מהצעירים בו - בעיקר בלבנון, לוב ועיראק - הביעו שאיפה להגר מהעולם הערבי, 40% מהם על מנת שלא לשוב אליו.¹³

לא ניתן לסכם את הדיון על המימדים החברתי והתרבותי של האביב הערבי ללא התייחסות לתפקידן המרכזי של הרשתות החברתיות. חייהם של בני הדור הצעיר בעולם הערבי - כמו בכל העולם - ממוקדים במרחב הזה, אשר באמצעותו מתאפשר להפיץ במהירות מסרים כגון קריאה להתאגדויות בזמן ובמקום קונקרטיים, ולהעביר מידע ורעיונות דבר שבבעבר אך זמן רב יותר. אותו מרחב גם חושף את הצעירים למתרחש בעולם הרחב, באופן שמקשה על המשטרים להסתיר או לשבש את תמונת המציאות. לפי מחקרים עדכניים, 73% מכלל הערבים משתמשים באינטרנט (בהשוואה ל-55% ב-2011), ל-86% מהמשתמשים חשבונות פייסבוק, ל-55% חשבונות אינסטגרם ול-43% חשבונות טוויטר.¹⁴ הרשתות החברתיות יצרו מצד אחד תחושת מעורבות והזדהות קולקטיבית של פרטים רבים עם הזרמות המכוננות של האביב הערבי. ואולם מהצד השני גם נחשפו מספר נקודות חולשה: באמצעות הרשתות החברתיות מתאפשרת הבעת הזדהות ואף זעם, אולם זו ממוקדת פעמים רבות בהקלדה ומייתרת מבחינת המשתמש את המעורבות המעשית באירועים המתרחשים ברחוב; לעוצמה הרשתית מימד אינדיבידואלי עמוק, והיא אינה מצליחה לרוב להיתרגם לגיבוש הנהגות או מסגרות הפועלות לאורך זמן, מעבר התפרצות נקודתית; ובולטת העובדה כי הרשתות החברתיות "משטיחות" ו"מרדדות" פעמים רבות תכנים רעיוניים, ובמילים אחרות אין ביכולתן להעביר מסרים מורכבים.

השלכות הטלטלה על ישראל

ישראל כמובן לא הייתה אחת הזירות שבהן התרחש האביב הערבי, אולם יש לו השפעה עמוקה על מצבה האסטרטגי. כמו רוב השחקנים בזירה האזורית והבינלאומית, גם ישראל קיבלה את פרוץ האביב הערבי בהפתעה. שלביו הראשונים התקבלו בצורה מעורבות בישראל. היו רבים ששאבו אופטימיות ממראות ההמונים היוצאים נגד משטרים ריכוזיים בשם הדמוקרטיה והרצון להבראת המערכות הפוליטיות. ואולם, על אלה העיבו במהרה תמורות מדאגות שהפכו בחלקן לאיומים.

בחלוף עשור, ניתן לזהות מגוון אתגרים והזדמנויות מבחינת ישראל. אף אחד מהאיומים אינו בגדר סיכון קיומי מיידי, אולם הם מגלמים, אם ימשיכו להתעצם, פוטנציאל להפוך לאתגר אסטרטגי חמור. בקשר הזה יצינו:

א. **ההתעצמות האיראנית במרחב:** האביב הערבי העניק כאמור הזדמנות לטהראן להרחיב את השפעתה באזור, במיוחד בחזיתות שמהן היא יכולה להציב איום ישיר על ישראל, ובראשן רמת-הגולן, לבנון ורצועת עזה. המגמה באה לידי ביטוי חריף בסוריה שאותה האיראנים מנסים מזה כמה שנים לבסס כמאחז אסטרטגי קדמי נגד ישראל. במסגרת הזאת, פועלים כוחות איראנים או שלוחיה של טהראן בסוריה (מיליציות שיעיות), לצד צבא אסד. במקביל, שוקדת טהראן על פיתוח תשתיות בתחומי המודיעין, הטילים ארוכי הטווח, הסייבר והפעלות כלי הטיס הבלתי מאוישים, אשר הותקפו פעמים רבות על-ידי ישראל, מהלכים שגררו התכתשויות חסרות תקדים בין הצדדים (לרוב באמצעות

שלוחיה של איראן בסוריה). כל זאת, במקביל לאתגר שמציבה איראן בהקשר הפרויקט הגרעיני שלה, אשר מצוי בהתקדמות מתמדת, ואשר מהווה מבחינת ישראל האיום המרכזי הנשקף מכיוון טהראן אשר עלול להיהפך גם לקיומי בעתיד.

ב. **הופעת דאעש:** הפגיעה שספגה ישראל בעקבות עליית דאעש במרחב הייתה מוגבלת בהשוואה לזו שהוסבה ליתר המדינות באזור, בראשן סוריה ועיראק, ובמידה פחותה יותר מצרים ומדינות המפרץ. גם כאשר היה בשיא כוחו, הקפיד דאעש למקד את עיקר מאמציו נגד המשטרים הערביים, ופעילותו נגד ישראל הייתה שולית (בעיקר פעולות טרור שביצע "מחוז סיני", שלוחת דאעש בחצי האי סיני). ישראל מצידה התמקדה בפגיעה בגורמי הארגון שגילמו איום מבחינתה ונזרהה מ"הישאבות" למערכות רחבות שקידמו גורמים אזורים ובינלאומיים נגד הארגון במזרח-התיכון. כיום, האיום הנשקף לישראל מכיוון הארגון מוגבל יחסית, וממוקד באפשרות שקבוצות ופרטים במערכת הפלסטינית או בחברה הערבית בישראל יפעלו בהשראת הארגון נגד יעדים ישראליים, וכן בפיגועים באזורי הגבול (במיוחד זה המצרי), או בניסיונות פגיעה ביעדים יהודיים או ישראליים במדינות המערב על-ידי גורמים אסלאמיים קיצוניים המזהים עם הארגון.

ג. **חוסר יציבות כרוני של מדינות ידידותיות:** הדבר נכון במיוחד לגבי מצרים שלהסכמי השלום עימן יש משקל מרכזי בתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל. ערב הטלתה כבר סבלו שתי המדינות ממצוקה כלכלית וחברתית עמוקה שהולידה לפרקים גלי מחאה ציבוריים נגד המשטר. הדבר החרף בעשור האחרון, בין היתר נוכח ההרעה הגוברת של המצב הכלכלי והחברתי בשתי המדינות. המציאות הפנימית הקשה מגלמת איום של ערעור היציבות של שני המשטרים. במקרה של מצרים האיום המרכזי הוא היווצרות כאוס ועליית גורמים קיצוניים העונים את ישראל, ובמקרה הירדני - נוסף לעליית גורמים קיצוניים, קיים גם איום של הקרנת חוסר השקט לעבר הגדה המערבית.

ד. **האיום במרחבי הגבול:** ערעור הסדר האזורי לווה בהתגברות מסוימת של האיום על גבולותיה של ישראל, במיוחד אלה שהיו שקטים יחסית משך עשורים רבים, ובראשם הסורי והמצרי. בשני המקרים, התפתחו אתגרים בדמות "זליגת" המאבק בין השלטון המקומי לגורמי אופוזיציה לעברה של ישראל, וכן ביסוס אחיזה של ארגונים קיצוניים סמוך לגבולה של ישראל ותוך ניסיון לפעול נגדה. האיומים חייבו את ישראל לשינוי בפריסה ובפעילות הצבאיות בשתי הזירות, ובמיוחד בחזית רמת הגולן. לצד האיום הצבאי התפתח איום משני של פעילות עממית המונית אשר דעך עם השנים, ובא לידי ביטוי בולט ביום הנכבה בשנים 2011-2012, אירועים שבמהלכם פרצו המוני פלסטינים את גדרות הגבול עם סוריה ועם לבנון, ואשר בהם נהרגו עשרות מהפורצים.

ה. **הגברת המעורבות הרוסית באזור:** התפתחות אסטרטגית שבאה לידי ביטוי בולט בחצי העשור האחרון, לאחר שמוסקבה העמיקה את נוכחות הצבאית בסוריה. הדבר הציב אתגר בפני חופש הפעולה הישראלי נגד מאמצי ההתעצמות הצבאית של איראן בחזית הצפונית. הרחבת הנוכחות הרוסית חייבה את ישראל לתיאום אופרטיבי ואסטרטגי שוטף עם מוסקבה (בשונה מהעוינות העמוקה והעדר הקשר שאפיין את יחסיה של ישראל עם ברית-המועצות מאז סוף שנות ה-60' ועד סוף שנות ה-80'). במספר מקרים התפתחו חיכוכים, ששתי המדינות השכילו לווסת, כמו למשל בעקבות הפלת מטוס הביון הרוסי סמוך לחופי סוריה בידי כוחות סוריים (ספטמבר 2018). המעורבות הרוסית הגוברת באזור באה לידי ביטוי בין היתר באספקת מערכות אמצעי לחימה מתקדמות למדינות האזור - בעיקר סוללות S-300 שהועברו לשטח סוריה ו-S-400 לתורכיה - אשר להן פוטנציאל להגביל עוד יותר את יכולת הפעולה האווירית של ישראל במרחב.

ו. **התעצמות האתגר התורכי:** כמו איראן, גם תורכיה כאמור, ניצלה את היחלשות העולם הערבי לצורך העמקת השפעתה האזורית. ואולם, בניגוד לאיראן, המאמץ הצבאי התורכי ברחבי העולם הערבי אינו מכוון ברובו כלפי ישראל, והאיום המרכזי שניצב מכיוון משטר ארדואן הוא אסטרטגי ופוליטי (לפחות לעת עתה). הדבר מגולם בגיבוי שמעניקה תורכיה בעשור האחרון לגורמים המזוהים עם האחים המוסלמים באזור, ובראשם חמאס (התנועה מוצאת בתורכיה בסיס איתן לפעילות מדינית והסברתית, ובשנים האחרונות גם צבאית). זאת, לצד ניסיונה המתמשך של אנקרה לנטוע אחיזה בזירה הפלסטינית, ללא הצלחה יתרה, במיוחד במרחב הר הבית וברצועת עזה. בשונה מאיראן, תורכיה ממשיכה לקיים יחסים רשמיים עם ישראל, למרות המתח המתמשך בין הצדדים, וישנו קשר כלכלי רחב בין המדינות.

מנגד, ישנן גם מספר הזדמנויות מבחינת ישראל, שאת חלקן היא הפכה להישגים אסטרטגיים:

א. **הפחתת האיום הקונבנציונלי:** מגמה הנמשכת מזה כמה עשורים, ובמסגרתה מחרף האיום הנשקף לישראל מצד גורמי א-מדינתיים או מדינתיים למחצה (דוגמת חמאס וחזבאללה) ופוחת האיום הוותיק של מלחמה צבאית קלאסית. זאת, בין היתר נוכח מיקודן של מדינות ערב בבעיות פנימיות חריפות או בעקבות הסכמי שלום שנחתמו עם ישראל. האביב הערבי העמיק את עיסוקן של מדינות האזור בבעיותיהן הפנימיות, ולווה בהיחלשות עמוקה או אף בהתפרקות של חלק מהצבאות שהציבו בעבר איום כלפי ישראל, דבר שבא לידי ביטוי בולט בסוריה.

ב. **קידום הנורמליזציה עם העולם הערבי:** המניעים לתהליך המואץ בשנה האחרונה, ובמוקדו ההסכמים המדיניים שנחתמו עם איחוד האמירויות ועם בחרין וכינון היחסים המקודם עם סודאן ומרוקו, נטועים בחלקם הגדול בהשלכות האביב הערבי. הטלטלה האזורית גרמה כאמור לרוב העולם הערבי לראות באיראן בפרט ובשיעה בכלל איום קיומי מרכזי. ומנגד, ישראל - "האויב של העבר" - נתפסה בנסיבות החדשות דווקא כשותף אסטרטגי, זה הרואה גם הוא בטהראן איום קיומי ומקדם נגדו מהלכים צבאיים ומדיניים מוצלחים. השילוב בין האיום הגובר מצד איראן לייאוש המתרחב של חלק מהממשלים הערביים נוכח הסכסוך המתמשך בין ישראל לפלסטינים, לצד הדחיפה העזה שהוענקה מצד ממשל טראמפ, היוו בסיס לקידום הנורמליזציה, שלפחות לעת עתה נראה כי תימשך גם בתקופת ממשל בידן.

ג. **שיתוף פעולה צבאי עם מדינות האזור:** כפועל יוצא של ההתמודדות עם איומים משותפים, התפתח שיתוף פעולה צבאי תקדימי בין מדינות ערב לבין ישראל. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בסיוע במודיעין, בטכנולוגיה ובמכירת אמצעי לחימה, שבהם נעשה שימוש במאבק של הצבא המצרי נגד שלוחת דאעש בחצי האי סיני מזה כעשור, וכן במהלכים הצבאיים של איחוד האמירויות ושל ערב-הסעודית במספר זירות באזור.

קו השסע המרכזי שפילח את המזרח-התיכון משך עשורים רבים הציב מצד אחד את העולם הערבי והאסלאמי ומהצד השני את ישראל. האביב הערבי הביא לשינוי דרמטי בהגדרת המחנות באזור. החלוקה המרכזית כיום היא בין איראן ובעלות בריתה לבין כלל הכוחות הנאבקים בהן ומשתפים ביניהם פעולה. במסגרת החלוקה הזאת מוצאות עצמן ישראל ורוב מדינות העולם הערבי הסוני במחנה אחד, כאשר להן אינטרסים ויעדים אסטרטגיים משותפים.

קו השסע המרכזי שפילח את המזרח-התיכון משך עשורים רבים הציב מצד אחד את העולם הערבי והאסלאמי ומהצד השני את ישראל. האביב הערבי הביא לשינוי דרמטי: החלוקה המרכזית כיום היא בין איראן ובעלות בריתה לבין כלל הכוחות הנאבקים בהן.

המגמה הזאת לוותה בערעור פרדיגמות ותיקות שהיו נחלתם של שחקנים רבים במרחב האזורי ובקהילה הבינלאומית, ובראשן תפיסת הסכסוך הישראלי-ערבי, ובמיוחד זה שהתנהל עם הפלסטינים, בלב ליבו של המשבר המתמשך במזרח-התיכון וכמקור לחוסר היציבות הכרוני בו. האביב הערבי הוכיח כי מקור הבעיות אינו ישראל, וכאמור עבור חלק גדול מהעולם הערבי אף הומחש כי ישראל עשויה להוות גורם מסייע בהתמודדות עם איומים מבית ומחוץ.

מבט קדימה

בתום עשור, נראה כי מכלול הסיבות אשר הביא לפרוץ האביב הערבי עדיין קיימות, וחלקן אף קיבלו משנה תוקף. המציאות החברתית והכלכלית ברוב מוקדי הטלטלה האזורית עדיין קשה ואף החריפה; הסדר הפוליטי השתנה באופן חלקי בלבד; העתיד נראה מעורפל מאי פעם עבור בני הדור הצעיר; והסדר השלטוני וביטחון האזרחים בחלק גדול ממדינות ערב הידרדר מאז 2010. סקרי דעת קהל שנערכים בעולם הערבי מעלים כי ברוב מדינות ערב, ובפרט אלה שספגו פגיעה עזה במהלך הטלטלה (סוריה, לוב ותימן), סבורים התושבים כי מצבם הורע בעשור האחרון וכי עתיד ילדיהם קודר יותר מאשר בעבר, ומקננת בקרבם חרטה על עצם פרוץ האביב הערבי.¹⁵

הטלטלה, כאמור, מצויה בהתהוות מתמשכת. עוצמתה תהיה תלויה במספר גורמים מרכזיים, ובראשם המצב הכלכלי. בכלל מדינות המזרח-התיכון הכלכלה ספגה פגיעה קשה בעקבות משבר הקורונה, דבר שבא לידי ביטוי בגידול בשיעורי העוני והאבטלה (במיוחד בקרב בני הדור הצעיר), בפגיעה בכוח הקנייה של הציבור ובצמצום הפעילות המסחרית והמוניטרית. בהקשר הזה צוין בדוחות שפרסמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי, כי שנת 2021 צפויה להרע עוד יותר את מצבן הכלכלי של מדינות האזור, פגיעה שלפיה המתואר לא תפסח הפעם גם על מפיקות הנפט שנהנו מיציבות יחסית בעשור האחרון.¹⁶

עוד גורם שצפוי להשפיע על המציאות בעולם הערבי הוא מדיניות החוץ של הממשל החדש בווישינגטון. כרגע ניכרת חרדה קשה בחלק גדול מהעולם הסוני, בפרט במדינות המפרץ ובמצרים, מפני מה שנראה כ"חזרת רוחו של אובמה", קרי ממשל קשוח כלפי העולם הערבי אשר חותר לקדם שיח והסדרה עם איראן שיגרמו להתחזקות ביטחונה העצמי ותעוזתה של טהראן, לפתח דיאלוג עם גורמי האחים המוסלמים, ובראשם קטר (יריבה קשה של מנהיגות העולם הערבי הסוני), ובעיקר להציב את השיקול של קידום הדמוקרטיה לפני שיקולי הקשר הכלכלי עם מדינות ערב.

חוסר השקט המתמשך עלול למצוא ביטוי בגל שלישי של האביב הערבי, אשר יתפתח פעם נוספת במוקדים שכבר חוו את הטלטלה, בראשם מצרים שמצבה הכלכלי רגיש במיוחד ונתון על בלימה מתמדת, ולבנון המשולה ל"הר געש" שעלול להתפרץ בכל רגע; או בבאלה שלא חוו אותה כמעט בכלל, ובראשם ירדן שהמצב הכלכלי-חברתי בה, לצד הביקורת הציבורית המתרחבת נגד הכתר, עלולים להוות מתכון למחאה פנימית חריפה, וכן המערכת הפלסטינית, שבה הן הממשל בראמאללה והן זה בעזה מתקשים להעניק מענה לבעיות היסוד של הצעירים.

טלטלות ברוב העולם הערבי, ובמיוחד במדינות הטבעת, הן חדשות מדאיגות עבור ישראל, אולם אין לה כלים של ממש על מנת להשפיע על המציאות באותן זירות. עליה להתמקד במספר מאמצים מרכזיים: לנסות לתרום לגיבוש יחסים תקינים בין העולם הערבי הסוני לממשל החדש בווינגטון, תוך ניסיון להפחיד את מפלס החרדה הערבי מפני ההתנהלות האמריקאית הצפויה ולתאם מדיניות בין כלל הצדדים בנושא האיראני; להמשיך ולקדם מאמצים להגבלת התעצמותה של איראן, הן במרחב האזורי (במיוחד זה שקרוב לישראל), והן בהקשרי הגרעין; להבטיח תיאום הדוק עם רוסיה, בפרט בכל הקשור לזירה הצפונית ולאיראן; ולנסות ולקדם את תהליך הנורמליזציה עם העולם הערבי, תוך פיתוח ערוצי שיח עם הקהלים שבו.

בניגוד ליתר מדינות ערב, במקרה הפלסטיני יש לישראל כלי השפעה רבים, שבהם היא כבר עשתה שימוש יעיל בעשור האחרון. לאחר שהסתיים המשבר בין ישראל לרשות הפלסטינית שגולם בנתק הממושך (בין מאי לנובמבר 2020) שפגע במציאות הכלכלית בגדה המערבית, על ישראל לקדם מהלכים נוספים, ובראשם עידוד סיוע חוץ למערכת הפלסטינית וקידום פרויקטים אזוריים רחבים שיספקו תעסוקה להמוני המובטלים, במיוחד בני הדור הצעיר. מומלץ כי מדינות המפרץ שעימן ישראל מקיימת קשר הדוק, ובראשן ערב-הסעודית ואיחוד האמירויות יעמדו בראש המהלכים האלה. שימוש בכלים האלה עשוי לסייע לכך שהאביב הערבי ימשיך לפסוח על הפלסטינים.

ולסיכום, אמירה בהקשר המתודולוגי. הפתעת האביב הערבי גילמה לקח חשוב לכלל חוקרי האזור: לאחר עשורים רבים של התמקדות - שהייתה נכונה לשעתה - באליטות שליטות ובמערכים הצבאיים נוכח תפיסתם כמעצבים המרכזיים של המציאות, נדרש לפתח חיישנים חדשים, כאלה הנתועים במרחבים שמשך שנים רבות היו חבויים מעיני חוקרים, אולם הוכחו כמחוללי שינויים מרכזיים. לאחר תקופות ארוכות של התמקדות במישורי הפוליטיקה והביטחון נדרשים חוקרי האזור לפנות לניתוח של תהליכים חברתיים, תוך שימוש בכלים

הלוקחים משדות כגון הסוציולוגיה, ההיסטוריה, פסיכולוגיית ההמונים והאנתרופולוגיה. השימוש בכולם אומנם היה קיים גם לפני האביב הערבי אך במינון מוגבל. יתרה מזאת, מומלץ שהמאמץ המחקרי החדש ילווה בהיכרות עמוקה עם התרבות ועם ההיסטוריה של בני המזרח-התיכון ובידיעת שפתם, המהוות מפתח בסיסי להבנת מושאי המחקר, אשר בלעדיהן כל ניתוח יהיה חלקי וחלול במידה רבה.

הפתעת האביב הערבי גילמה לקח חשוב לחוקרי האזור: לאחר עשורים רבים של התמקדות באליטות ובשיח הפוליטי, נדרש לפתח הבנה במרחבים החברתי והתרבותי שהוכחו כמחוללי שינויים מרכזיים, ולהכיר את התרבות והשפה של מושאי המחקר כתנאי להבנת עומק של האזור.

הערות

1. נעמה אביעד ונועם זיצמן, **פסקול של מהפכות - השירים שליוו את הטלטלות במדינות ערב בשנים 2010-2015** (ירושלים: מינורה, 2016), עמ' 120-122.
2. תודותיי לפרופ' אלי פודה ולדוקטור קובי מיכאל על הערותיהם הנבונות אשר סייעו לי לגיבוש ולליטוש הטיעונים שעליהם מבוסס המאמר.
3. קיים ויכוח מחקרי לגבי הגדרת ההתרחשויות במצרים ב-2011, בעיקר סביב השאלה אם מדובר היה במהפכה. אלי פודה ולימור לביא גרסו בהקשר הזה כי האירועים גילמו "רגע מהפכני" אולם לא הבשילו לכדי מהפכה של ממש: אלי פודה ולימור לביא, "מצרים: האומנם מהפכה", ב**אלי פודה ואון וינקלר**. עורכים. **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח-התיכון** (ירושלים: כרמל, תשע"ז/2017), עמ' 79-106.
4. ראו ממצאי סקר דעת הקהל - **אל-מא'שר אל-ערבי: 2019-2020** (אל-ט'עיאן [קטר]: אל-מרכז אל-ערבי לל-אבחאת' ודראסת אל-סיאסאת, 2020), כפי שמפורט בהמשך המאמר [להלן: **אל-מא'שר אל-ערבי**]; וכן:
Adel Abdellatif, Paola Pagliani and Ellen Hsu, *Arab Human Development Report Research Paper: Leaving No One Behind - Toward Inclusive Citizenship in Arab Countries* (New York: UNDP, 2019), p. 23.
5. ראו: **הארץ**, 24 בפברואר 2011, 25 בפברואר 2011.
6. ראו בהקשר הזה: מיכאל מילשטיין, "עלייתו של הגל הירוק: התעצמות הזרם האסלאמי בצל הטלטלה האזורית וההשלכות על ישראל", **מערכות**, גיליון 444 (אוגוסט 2012), עמ' 12-17.
7. להרחבה בנושא הזה: מיכאל מילשטיין, "הגל השני של האביב הערבי: מאפייניו וכיווני התפתחות אפשריים", **צומת המזרח-התיכון** (מרכז משה דיין לחקר המזרח-התיכון), כרך מס' 9, גיליון מס' 11 (5 בנובמבר 2019).
8. Huma Haider, *The Persecution of Christians in the Middle East* (London: K4D, 2017).
9. הכינוי למחנה הכולל מלבד איראן גם את סוריה, חזבאללה וחלק מהארגונים האסלאמיים הפלסטינים. הוא מסמל התנגדות לסדר האזורי המבוסס על ההגמוניה האמריקאית ודומיננטיות של המשטרים הערבים הסונים המקורבים לווישניגטון, מאבק עד חורמה נגד ישראל, ולרוב גם דבקות ברעיון האסלאם הרדיקלי.
10. ראו בהקשר הזה: דניאל זיסנווין, "תוניסיה: חלוצת האביב הערבי", ב**אלי פודה ואון וינקלר**. עורכים. **הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח-התיכון** (ירושלים: כרמל, תשע"ז/2017), עמ' 107-130.
11. **A Voice for Change - Arab Youth Survey**. Dubai: ASDA`A - bcw, 2020. ואל-מא'שר אל-ערבי.
12. **שם** - שני המקורות.
13. **שם**.
14. **שם**.
15. Michael Safi, "Life has got worse since Arab spring, say people across Middle East," *The Guardian*. (17 December 2020).
16. עודד ערן, "כלכלות המזרח-התיכון: אור עמום בקצה המנהרה", **מבט על** (INSS), גיליון מספר 1401 (10 בנובמבר 2020).

משחק המעצמות במזרח-התיכון בעקבות האביב הערבי - מה השתנה, ומה לא?

אודי אבנטל

העשור שחלף מאז פרוץ האביב הערבי מאפשר פרספקטיבה מספקת לבחינת השינוי שחל בתפקיד המעצמות במזרח-התיכון בעקבות התמורות שפקדו את האזור. המאמר הנוכחי מנתח מספר שאלות מפתח: כיצד המעצמות, שמאז ומתמיד "בחשו" במרחב הערבי ועיצבו את דמותו, הגיבו לטלטלה האזורית ולתהפוכות שחוללה? האם המעצמות, ובראשן ארצות-הברית - השחקן הדומיננטי באזור - זיהו באביב הערבי הזדמנות או סיכון? האם השתנה מאזן הכוח בין המעצמות, תוך שרוסיה, אשר נדחקה מהמרחב האזורי החל מאמצע שנות ה-70 של המאה שעברה, מחדשת את מעורבותה ואת נוכחותה בו? האם האביב הערבי שינה את כיווני מדיניות החוץ של המעצמות? ולבסוף, כיצד הממשל האמריקאי הנכנס צפוי לפעול באזור, לאחר שלמד את לקחי ההתמודדות של קודמיו עם אתגרי הטלטלה המזרח-תיכונית?

"בדרך החוצה": ממשל אובמה והאביב הערבי

המהפכות בתוניסיה ובמצרים בראשית 2011 תפסו את ממשל אובמה לא מוכן בדרכו לצמצום הנוכחות האמריקאית במזרח-התיכון. זאת, במעין מהלך נגדי למדיניות הנשיא בוש, אשר נתפסה כמעורבות יתר באזור, תוך חתירה לשינוי באמצעות הפעלת כוח.

אובמה ירש ממשל בוש שתי מלחמות מדממות - בעיראק ובאפגניסטן - אשר מהן הוא ביקש לחלץ את ארצות-הברית. לשיטת אובמה, בוש והניאו-שמרנים בממשלו - שביססו את מדיניות החוץ והאסטרטגיה האמריקאיות במזרח-התיכון על קידום תהליכי דמוקרטיזציה - סיבכו את ארצות-הברית וערערו את יחסיה עם מדינות האזור.

זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד, ביוני 2009, נשא אובמה נאום מכונן באוניברסיטת קהיר, שמטרתו (וכותרתו) היו ליצור "התחלה חדשה" עם העולם הערבי והאסלאמי. בנאום, אובמה שילם "מס שפתיים" בלבד לנושא הדמוקרטיה, בעוד המסר המרכזי היה כי "אין לכפות שיטת ממשל על אף אומה", וכי "אמריקה אינה מתיימרת לדעת מה טוב ביותר עבור כל אחד".¹ רתיעת אובמה מקידום דמוקרטיה במזרח-התיכון שבה והומחשה כשבוע לאחר מכן בדמות תגובתו המאוחרת והרפה למחאה הנרחבת שהתפתחה באיראן ("המהפכה הירוקה").² בעולם הערבי נתפס נאום קהיר דווקא כקו פרשת דרכים ממנו החלו לנשוב רוחות האביב הערבי, וכפתחו של עידן שבו ארצות-הברית הפסיקה להעניק גיבוי אוטומטי לשליטים הערבים והפגינה ציפייה כי יקדמו רפורמות מבית.

אירועי האביב הערבי הכריחו את אובמה להתמודד שוב עם שאלת הדמוקרטיה בעולם הערבי. בתום התלבטות עמוקה וויכוח פנימי בממשל, אובמה "הראה את הדרך החוצה" לנשיא מצרים מובארק, מהלך שנתפס כהפניית עורף לבן ברית ותיק של ארצות-הברית.³ בהמשך, בחר הממשל "להנהיג מאחור" את המערכה נגד משטר קד'אפי בלוב, אותה הובילה נאט"ו. במאי 2011, נשא אובמה נאום פרוגרמטי נוסף שעסק בטלטלה במזרח-התיכון.⁴ הוא הבהיר כי המעבר לדמוקרטיה עלה לראש סדר עדיפויותיו, וכי ארצות-הברית תיישם את היעד הזה באמצעות עמידה על ערכים דמוקרטיים, סיוע לכלכלות קורסות ויצירת שיח עם הקהלים והחברה האזרחית באזור.

בפועל, מדיניות החוץ האמריקאית שיקפה פער עמוק בין דיבורים למעשים. ארצות-הברית הפגינה גישה הססנית כלפי התהפוכות באזור והמשיכה לצמצם בהדרגה את מעורבותה: בדצמבר 2011 הושלמה יציאת הכוחות האמריקאים מעיראק, מהלך שסלל בדיעבד את הדרך להתפשטות ארגון "המדינה האסלאמית" (דאעש) במדינה; לאחר ההתקפה על הקונסוליה האמריקאית בבנגאזי ב-2012 ארצות-הברית צמצמה את נוכחותה גם בלוב; וב-2013 אובמה בחר שלא לפעול נגד משטר אסד, וזאת למרות שזה הפעיל נשק כימי נגד אזרחיו, ובכך חצה את ה"קו האדום" שהגדיר אובמה עצמו.

אובמה האמין כי ארצות-הברית הייתה מעורבת זמן רב מדי במזרח-התיכון, ובניגוד לתפיסות האידיאליסטיות של ממשל בוש, דגל בגישה פרגמטית וריאליסטית. במסגרת זאת, הוא העדיף שלא להשקיע תשומות משמעותיות בבניין מדינה וחברה אזרחית באזור, מאמץ שאת סיכוייו הוא העריך כנמוכים. יתרה מכך, אובמה חשש כי מהלכים מסוג זה עלולים לסכן אינטרסים אמריקאים, ובראשם היחסים עם המנהיגים הערבים, יציבות המשטרים באזור וקידום המלחמה בטרור. על רקע זה, בחר אובמה להתמקד בהסכם עם המשטר האיראני בתחום הגרעין ולפנות לאסיה להתמודדות עם כוחה העולה והמאיים של סין.

באוקטובר 2011, בשיאם של אירועי האביב הערבי, פרסמה מזכירת המדינה הילרי קלינטון את מאמרה הנודע אודות "הפיבוט לאסיה". קלינטון קבעה באותו המאמר כי על ארצות-הברית למקד את מאמציה במזרח אסיה - שם לטענתה, ולא בעיראק ובאפגניסטן, טמון המפתח לשימור המנהיגות האמריקאית בעולם.⁵

ממשל טראמפ המשיך בהפחתת המעורבות האמריקאית במזרח-התיכון, תוך התמקדות באינטרסים על חשבון ערכים. ב-2018 פרסם הממשל את אסטרטגיית הביטחון הלאומית,⁶ אשר בה נקבע כי התחרות הבין-מעצמתית עם סין ועם רוסיה ולא המאבק בטרור היא האתגר המרכזי מבחינת ארצות-הברית. על הרקע הזה, חזר טראמפ והצהיר כי יסיים את מעורבותה של וושינגטון ב"מלחמות הבלתי נגמרות" במזרח-התיכון, וייתיר "למישהו אחר להילחם בחולות ספוגי הדם".

בהתאם לאותה התפיסה הורה טראמפ על הסגת כוחות אמריקאים נוספים מעיראק ומאפגניסטן, והותיר במידה רבה את הזירה הסורית לידי רוסיה ותורכיה. את הלחץ על איראן, ביסס טראמפ על מנופים כלכליים, ולמעט ההתנקשות בקאסם סולימאני, מפקד כוח "קדס" של משמרות המהפכה, אשר בוצעה בתגובה לפגיעה בגורמים אמריקאים בעיראק, הוא נמנע מחיכוך צבאי עם המשטר האיראני מחשש להסתבך באזור. זאת, גם לאחר שאיראן יירטה מטוס אמריקאי ללא טייס במרחב האווירי הבינלאומי,⁷ וביצעה תקיפה אסטרטגית נגד מתקני הנפט של ערב-הסעודית בספטמבר 2019.⁸

הסכסוך הישראלי-פלסטיני היה סוגיה חריגה במדיניות האמריקאית כלפי המזרח-התיכון בעשור האחרון. חרף סיכויי ההצלחה הנמוכים להגיע להסדר קבע, הן אובמה והן טראמפ השקיעו מאמץ רב בניסיון להתקדם לעבר פתרון. למרות שהטלטלה האזורית המחישה באופן מובהק כי הסכסוך הישראלי-

פלסטיני אינו המקור הראשי לחוסר היציבות האזורית ולאיבה המוסלמית כלפי ארצות-הברית, ממשל אובמה המשיך לדבוק באותה הנחת יסוד ותיקה. טראמפ, מצדו חתר להצליח היכן שקודמיו נכשלו, אך גם בשורות ממשלו רווחה התפיסה לפיה התמשכות הסכסוך בין ישראל לפלסטינים מנוצלת בידי זרם האסלאם הקיצוני לביסוס השפעתו במזרח-התיכון.

רוסיה "נכנסת לסדק"

בעוד ממשל אובמה פעל על בסיס גישה ריאליסטית והיסס מלתמוך בכוחות השינוי במזרח-התיכון, רוסיה ובמידה מוגבלת יותר גם סין זיהו בכוחות אלה איום. סין מוטרדת בעיקר מזעזועים שישבשו את זרימת הנפט לתחומה, בעוד שיקוליה של רוסיה מורכבים יותר. מוסקבה חששה כי נפילת המשטרים במזרח-התיכון תביא לעליית כוחם של תנועות וזרמים סוניים פונדמנטליסטים, באופן שעלול היה לשמש השראה לקיצונים במחוזות המוסלמיים בשטח רוסיה. נפילת קד'אפי פגעה בהשפעה הרוסית בלוב, ומוסקבה האשימה את ארצות-הברית בניצול לרעה של החלטת מועצת הביטחון על אכיפת אזור אסור לטיסה במדינה, כדי לבצע בה שינוי משטר בחסות נאט"ו.⁹

כמי שבעצמן "גרות בבית מזכוכית", סין ורוסיה דוגלות בעקרון אי-ההתערבות בענייניהן הפנימיים של מדינות, ומתנגדות למעורבות חיצונית במטרה להחליף משטרים ודיקטטורים, שאיבדו לגיטימיות. יתרה מכך, רוסיה וסין רואות במהפכות כלי בידי המערב, בהובלת ארצות-הברית, להתחזק על חשבון ברמה הגלובלית ולערער את יציבותן הפנימית.

על רקע זה, נחלצה רוסיה בספטמבר 2015 להציל את משטר אסד. התערבותה במלחמת האזרחים בסוריה אפשרה למוסקבה לחזור לעמדת השפעה במזרח-התיכון, לשוב ולהקרין דימוי של מעצמה, ולבסס אחיזה ימית ארוכת טווח בים התיכון. בשנה האחרונה ניצלה רוסיה את החרפת המשבר בלוב ואת היעדרה של ארצות-הברית מהזירה, כדי לחזור ולהעמיק את מעורבותה הצבאית במדינה. זאת, בין היתר, במטרה להגביר את נוכחותה הגיאואסטרטגית במרחב הים התיכון, על עתודות הגז שבו, ובאפריקה; ויתכן שאף להקרין השפעה לעבר דרום אירופה. נוסף לכך, מימשה מוסקבה באחרונה תכנית ארוכת שנים בדמות הסכם עם הממשלה בח'רטום להקמת נמל צבאי רוסי ראשון באפריקה - בפורט סודאן - על הנתיב הימי האסטרטגי של הים האדום.

האם מאזן הכוח הבין-מעצמתי במזרח-התיכון השתנה?

ארצות-הברית שוב אינה השחקן היחיד במגרש המזרח-תיכוני, ונטייתה להפחית את מעורבותה בו פגעה באמינותה ובידימוי ההרתעה שלה. מנגד, רוסיה הפכה לכוח דומיננטי בסוריה ולשחקן משמעותי בלוב, והיא פועלת להרחיב את שתוף הפעולה עם מצרים ועם מדינות המפרץ. ועדיין, בניגוד ליומרותיה, אין למוסקבה את היכולת להתוות סדר חדש במזרח-התיכון, את החזון הנדרש לעיצובו, ואת המשאבים הכלכליים הנחוצים למימושו. הלכה למעשה, האסטרטגיה הרוסית מבוססת על ניצול הזדמנויות ופחות לאורו של תכנון סדור וארוך טווח.

ארצות-הברית שוב אינה השחקן היחיד במזרח-התיכון. רוסיה הפכה לכוח דומיננטי במוקדים שונים באזור. ועדיין, בניגוד ליומרותיה, אין למוסקבה היכולת להתוות סדר חדש במזרח-התיכון.

לסין, לעומת זאת, יש את העוצמה הכלכלית הנדרשת כדי להפוך לשחקן משפיע באזור, אולם היא אינה מעוניינת לעצב את האירועים ואת התהליכים האסטרטגיים בו. בטווח הנראה לעין בייג'ינג מעדיפה שלא להיכנס למרחב בלתי יציב המידרדר מבחינה כלכלית, ואשר הסיכונים הכרוכים בהשקעה בו גוברים בראייתה על ההזדמנויות.¹⁰

בתנאים אלה ארצות-הברית עדיין נותרה הכוח המדיני, הכלכלי והצבאי הדומיננטי במזרח-התיכון. לוושינגטון ברית איתנה עם ישראל ויחסים אסטרטגיים עם מדינות מפתח בעולם הערבי אשר לביטחון היא ערבה, במיוחד נוכח האיום האיראני. ארצות-הברית מבטיחה את חופש השייט במפרץ ואת זרימת הנפט ממנו לשווקים הבינלאומיים, בפרט באסיה, יש לה בסיסי ענק ונוכחות צבאית נרחבת באזור, והיא ספקית הנשק העיקרית לישראל ולמדינות ערב.

הדומיננטיות האמריקאית במפרץ אפשרה לממשל טראמפ לתעל את ישראל ואת מדינות המפרץ לעבר הסכמי הנורמליזציה; ולמרות הירידה במעורבות ארצות-הברית בצדו המערבי של האזור - בזירה הסורית, הפלסטינית ובאגן הים התיכון (שם התחזקה השפעתה של תורכיה) - היא הצליחה להביא לפתיחת מו"מ תקדימי בין ישראל ללבנון על תיחום קו הגבול הימי ביניהן.

מה הלאה? ממשל בידן והמזרח-התיכון

הנשיא בידן וצוות מדיניות החוץ שלו מקרינים המשכיות בכל הקשור לכוונות לצמצום הנוכחות והמעורבות של ארצות-הברית במזרח-התיכון לטובת הפניית הקשב והמשאבים לתחרות הבין-מעצמתית. הם מבהירים כי לוושינגטון יש עדיין אינטרסים כבדי משקל במזרח-התיכון וכי היא אינה נוטשת אותו, אולם בה בעת מדגישים כי יחתרו לאיזון טוב יותר בין מחויבותה ליציבות, חופש ובטחון באזור לבין הצורך שלא לשקוע בעימותים, אשר "לא ניתן לנצח בהם" ואשר פוגעים ביכולתה להוביל את המערכת הגלובאלית.¹¹

מנגד, בניגוד לאובמה ולטראמפ, בידן מגיע לתפקיד עם מחויבות מוצהרת לאג'נדה שבמוקדה ערכים ליברליים של חופש, שוויון אזרחי ומגדרי וזכויות אדם, מבית המדרש של הזרם הפרוגרסיבי המתחזק במפלגה הדמוקרטית. על הרקע הזה מציב בידן משנה גלובלית של שיקום הסדר הליברלי-דמוקרטי וחזוקת הדמוקרטיה ברחבי העולם, לרבות במזרח-התיכון.

ממשל בידן צפוי להיקלע למתחים עמוקים ביחס למזרח-התיכון. בדומה לממשלים קודמים אשר "נשאבו" בניגוד לרצונם לאזור - על רקע אירועי 9/11 או התפשטות דעאש - גם בידן עלול לגלות כי אתגר הגרעין האיראני ו"הרמת ראש" של גורמי טרור במדינות שבהן תפחת הנוכחות האמריקאית, עלולים להקשות על וושינגטון לצמצם את מעורבותה באזור. יתרה מכך, המזרח-התיכון צפוי להיות אחת הזירות המרכזיות שבהן תתנהל התחרות בין המעצמות, דבר שיחייב את ארצות-הברית להשקיע באזור תשומות משמעותיות. במימד הערכי, חרף הצהרותיו, ולנוכח הפקת לקחי העבר והבנת אילוצי ההווה, עשוי גם בידן להעדיף בסופו של דבר קו ריאליסטי על פני אידיאליסטי, מבלי להציב את הדמוקרטיה כמעצב מרכזי של מדיניותו במזרח-התיכון.

במסגרת תפקידיו בקונגרס ובממשל במהלך השנים, בידן נחשף באופן בלתי אמצעי ל"תוצאות הלא מתוכננות" של מהלכי "טרנספורמציה" אמריקאים באזור, מהם הסתייג גם כאשר כיהן כסגן נשיא. סביר כי הפיק לקח דומה גם מאירועי האביב הערבי שהובילו לחוסר יציבות, למלחמות אזרחים, להתפשטות כוחות טרור, ולבסוף, במעין "סגירת מעגל היסטורית", לחזרתם לכס השלטון של שליטים אוטוריטריים ברוב

מדינות האזור. יתרה מכך, בראיה קדימה אג'נדה "קנאית" של זכויות אדם ודמוקרטיה עלולה לעורר מחדש חוסר יציבות במרחב, וחיכוך בין ארצות-הברית לבנות בריתה המסורתיות, ובראשן סעודיה ומצרים. ואכן, כבר עתה מפגינים חלק מגורמי הכוח בעולם הערבי, ובראשם מדינות המפרץ, חרדה לקראת תחילת כהונתו של הממשל החדש. זאת בעיקר נוכח החשש שיקדם את הדיאלוג עם איראן וישוב להסכם הגרעין עימה; ויחדש את הלחץ עליהם בנושא זכויות אדם.

ממשל ביידן צפוי לתמוך בהמשך הנורמליזציה בין ישראל לבין מדינות ערב, ויתכן שלא ימהר להשקיע

ממשל ביידן צפוי לתמוך בהמשך הנורמליזציה בין ישראל לבין מדינות ערב, ויתכן שלא ימהר להשקיע תשומות בחידוש המו"מ עם הפלסטינים. עם זאת, ביידן מבקש לשקם את מעמד ארצות-הברית כמתווך הוגן, נתון ללחץ בנושא הפלסטיני וצפוי לפעול כדי לייצר זיקות בין שלביה הבאים של הנורמליזציה לבין מחויבות ערבית בהקשר הפלסטיני, למשל באמצעות התניית קידום יחסים עם ישראל בהימנעותה מצעדים חד-צדדיים ובהשבת חזון שתי המדינות לסדר היום.

תשומות בחידוש המו"מ עם הפלסטינים, אשר סיכויי ההצלחה בו, בתנאים הנוכחיים, נראים נמוכים. עם זאת, ביידן מבקש לשקם את מעמד ארצות-הברית כמתווך הוגן ונתון ללחץ בנושא הפלסטיני מצד האגף השמאלי במפלגתו. לפיכך, הוא צפוי לפעול כדי לייצר זיקות בין שלביה הבאים של הנורמליזציה לבין מחויבות ערבית בהקשר הפלסטיני, למשל באמצעות התניית קידום יחסים עם ישראל בהימנעותה מצעדים חד-צדדיים ובהשבת חזון שתי המדינות לסדר היום.

סיכום: מה השתנה, ומה לא, במאזן הכוחות של המעצמות במזרח-התיכון?

התמורות הקיצוניות שחולל האביב הערבי במזרח-התיכון לא הניעו שינוי מקביל בעוצמתו מעבר לים - במדיניותן של המעצמות ביחס לאזור. בעשור שקדם לאביב הערבי ארצות-הברית ניסתה לכפות על המזרח-התיכון תהליכי דמוקרטיזציה באמצעות שינוי משטרים ומאמצי בניין מדינה בעיראק ובאפגניסטן - מהלכים שסביר כי תרמו ליצירת חלק מזרעי האביב הערבי. ועדיין, למרות הסיכוי שסימן האביב הערבי, בתחילתו, לשינוי אזורי עמוק בדמות התבססות הדמוקרטיה, ארצות-הברית לא השתכנעה, חרף הצהרותיה על חופש ושיוויון, בצורך להתערב כדי לוודא שהתהליך מתקדם בכיוונים הרצויים. נראה כי השילוב בין ערעור היציבות הגובר ככל שהתקדמו אירועי האביב הערבי לבין עליית סין ככוח המאיים על העליונות ודרך החיים האמריקאית - דחף את וושינגטון להמשיך ואף להאיץ את הפחתת מעורבותה ונוכחותה באזור.

בניגוד לארצות-הברית, הופעתה של רוסיה בסוריה ומאמציה להעמיק מחדש את מעורבותה במזרח-התיכון, נועדה לבלום תהליכי דמוקרטיזציה, שנתפסו על-ידי מוסקבה כהתערבות חיצונית בלתי לגיטימית בענייניה הפנימיים של מדינות האזור; למנוע התחזקות גורמי טרור ולהחזיר עטרה ליושנה בכל הקשור למעמדה של מוסקבה כמעצמה באזור. חזרת רוסיה למזרח-התיכון היא, לכל הדעות, אירוע משמעותי, בוודאי מבחינת ישראל שנדרשת להתנהל מול מעצמה שהתבססה על גבולה הצפוני. ואולם, מנקודת מבט רחבה יותר, אין מדובר בשינוי מאזן הכוחות בין המעצמות באזור. רוסיה לא זוכה לאמון של רוב מדינות ערב, והיא חסרה את החזון ואת המשאבים הנחוצים לעצב או להתוות סדר אזורי חדש. ארצות-הברית לעומת זאת, אומנם שואפת להתרחק מהמזרח-התיכון ולהתמקד באסיה, אולם נותרה המעצמה הדומיננטית באזור וצפויה להישאר בעמדת הובלה בטווח הנראה לעין.

הערות

1. The President's Speech in Cairo: A New Beginning | *The White House* (archives.gov)
2. Obama's Flawed Record in the Middle East - *The Atlantic* (October 2, 2012)
3. Obama urges Mubarak to make the "right decision" | *Reuters* (February 4, 2011)
4. Remarks by the President on the Middle East and North Africa | **whitehouse.gov** (archives.gov)
5. America's Pacific Century - *Foreign Policy* (October 11, 2011)
6. *Summary of the 2018 National Defense Strategy* (**dod.defense.gov**)
7. Strait of Hormuz: US confirms drone shot down by Iran - *BBC News* (June 20, 2019)
8. Two Major Saudi Oil Installations Hit by Drone Strike, and U.S. Blames Iran - *The New York Times* (September 14, 2019).
9. Russia and the Arab Spring | *Middle East Institute* (April 3, 2012).
10. ראו בהקשר הזה: "מדיניותה של סין במזרח התיכון: בין המשכיות להשתנות", מתוך **ההערכה האסטרטגית של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) לשנים 2017-2016** (דצמבר 2016).
11. Joe Biden's Plan to Rescue U.S. Foreign Policy After Trump | *Foreign Affairs* (March-April 2020)

עשור ל"מהפכת ינואר": חזרת ההגמוניה הצבאית ופרדוקס היציבות במצרים

משה אלבו

"יש רגעים מעטים במהלך חייו אשר בהם יש לנו את הזכות לחזות בהיסטוריה המתרחשת לנגד עינינו. זהו אחד מאותם הרגעים. העם המצרי אמר את דברו. הקול שלו נשמע ומצרים לא תשוב להיות כפי שהייתה"

ברק אובמה¹

אירועי ה-25 בינואר 2011 במצרים הפתיעו בעוצמתם ובתוצאותיהם הדרמטיות, וזאת בניגוד להערכה שרווחה עד אז בקרב רוב גופי המחקר האקדמיים והמודיעיניים ולפיה משטרו האוטוריטארי של מובארק יציב. "השד שיצא מן הבקבוק" בקהיר התפשט במהרה במדינות המזרח-התיכון, והציבור הערבי אשר התגבר על מחסום הפחד יצא באופן חסר תקדים לרחוב בדרישה לקבלת זכויות כלכליות ופוליטיות ולשינוי עמוק במערכת היחסים שבין המדינה לאזרח.

בפרספקטיבה של עשור ניכר פער עמוק בין החזון אשר ליווה את "מהפכת ינואר" לבין המציאות. דיוקנו המשתנה לרעה של האביב הערבי המחיש לציבור המצרי את מחיר אובדן היציבות, ובאופן פרדוקסלי חיזק את יכולת המערכת הצבאית לבסס הגמוניה תוך הפעלת דיכוי שיטתי רחב.

בפרספקטיבה של עשור, "מהפכת ינואר" - הכינוי שלו זכו האירועים הדרמטיים במצרים - נכשלה במימוש החזון הדמוקרטי-ליבראלי אשר עמד במוקדו של האביב הערבי (לפחות בשלביו הראשונים), ולא הצליחה לתרגם את "הרגע המהפכני" לשינוי יסודי במערכת הפוליטית, בסדרי העדיפויות הלאומיים ובמימוש החלוקה המחודשת של הכוח במדינה.²

ההפיכה הצבאית שבוצעה במצרים ביולי 2013 הונהגה על-ידי המערכת הביטחונית-ממסדית אשר ביקשה להשיב את האחיזה על המדינה, ולמעשה סתמה את הגולל על "מהפכת ינואר". המשטר החדש-ישן פעל לדיכוי ביטויי אופוזיציה - אסלאמית או ליבראלית - והנחיל בעומק התודעה הקולקטיבית המצרית את הנרטיב ולפיו יציבות לאומית קודמת לחירויות הפרט, ואת ההכרה כי האלטרנטיבה למשטר הקיים אינה דמוקרטיה אלא אנרכיה.

החלום ושברו: מהפכה עממית (2011) והפיכה צבאית (2013)

"מהפכת ינואר" גילמה רגע היסטורי ייחודי אשר במסגרתו התאגד הציבור המצרי למען שינוי סדר העדיפות הלאומי ולטובת ביסוס מערכת פוליטית המושתתת על עקרונות דמוקרטיים. "אפקט הדומינו" אשר החל עם המהפכה בתוניסיה (דצמבר 2010), ליבה תחושת זעם עמוקה ורבת שנים שקיננה בקרב גורמים רבים בחברה המצרית. לאחר 18 ימי הפגנות, שמוקדן המרכזי היה כיכר תחריר בקהיר שהפכה לסמל האביב הערבי כולו, מובארכ התפטר והעביר את השלטון לידי הצבא.

המחאה הציבורית הרחבה שאבה כוחה מכמה תופעות אשר החריפו במצרים לאורך העשורים האחרונים, ובראשן: הפגיעה השרירותית של המשטר בזכויות האדם (בהקשר הזה בלטה הסיסמה "כולנו ח'אלד סעיד" שנישאה על-ידי המפגינים, לזכרו של סטודנט שנרצח על-ידי המשטרה); השחיתות הגלויה והעמוקה של המערכת הפוליטית והכלכלית; הפערים המעמדיים והכלכליים המתרחבים; האבטלה והמצוקה הכלכלית המתמשכת, בעיקר בקרב בני הדור הצעיר; וכן החשש הציבורי מהורשת השלטון לבנו של מובארכ, דבר שהיה מוביל ליצירת שושלת שלטונית לא מלכנית.

קריסת השלטון העניקה לתנועת האחים המוסלמים דומיננטיות במרחב הציבורי. התנועה ניצלה את ההזדמנות, ומינפה את כוחה הארגוני לצורך התמודדות מוצלחת בבחירות. עם היווצרות החלל הפוליטי לאחר התפטרות מובארכ, נותרו האחים המוסלמים גורם הכוח המאורגן ביותר במצרים מבחינה פוליטית ובעל האחיזה הציבורית העמוקה ביותר. ואכן, בבחירות שנערכו ביוני 2012 זכה מועמד התנועה, מוחמד מורסי, שגבר על מועמד הממסד הביטחוני-מדיני, הגנרל אחמד שפיק.

שנתו הראשונה של מורסי בתפקיד התאפיינה בעימותים בלתי פוסקים עם גופי "המדינה העמוקה", ובעיקר הממסדים הביטחוני, המשפטי והדתי. הייתה זאת מציאות קשה שהמחישה לציבור המצרי את מחיר הבחירה באחים המוסלמים ובחוסר יכולתה של התנועה לשלוט הלכה למעשה. גל מחאות נגד השלטון החדש שטף את מצרים, ומוקד נגד רצונו של מורסי להעביר אליו סמכויות נרחבות על חשבון מערכת המשפט, ולערוך משאל עם לאישור חוקה חדשה שנועדה לחזק את מעמדו מול יתר מוסדות המדינה.

החשש מהשתלטות מלאה של תנועת האחים המוסלמים על מוסדות המדינה, ומביסוס כוחם במדינה תוך חתירה לשינוי צביונה, הניעו את הצבא לפעולה. ב-3 ביולי 2013 השתלטו כוחות הביטחון על המדינה בחסות הפגנות עממיות רחבות היקף נגד שלטון האחים המוסלמים, והדיחו את מורסי מתפקידו. במהלך שנת המעבר לבחירות חדשות, ביסס שר ההגנה עבד אל-פתאח סיס (שמונה על-ידי מורסי), את מעמדו במערכות הביטחוניות, הפוליטיות והציבוריות, ומונה רשמית לנשיא לאחר זכייה ברוב של 96% בבחירות אשר נערכו במאי 2014. בפברואר 2019 התקיים משאל עם שבו לכאורה אישר העם לסיסי להישאר בתפקידו עד 2030, מהלך שגילם את שיאו של תהליך ההשתלטות מחדש של הממסד הצבאי-ביטחוני על המדינה.

"היכן הדיקטטור האהוב עלי?"

"לעם המצרי יש רצון חופשי. המצרים בוחרים במי שהם רוצים שישלוט עליהם. הצבא והמשטרה מכבדים את רצון העם לבחור את שליטיו"

עבד אל-פתאח סיס³

המשטר החדש-ישן היה נחוש למנוע מהפכה עממית נוספת. סיס ביטא את החתירה ליעד הזה באחד מנאומיו ערב הבחירות לנשיאות ב-2018 כאשר הכריז:

"אף אחד לא יכול לשחק בביטחון מצרים כשאנחנו פה. אני אמות לפני שמישהו יפגע בביטחון המדינה. אני נשבע שלא ארשה זאת, ואני נכון למות עבור ביטחון מצרים. אני מוכן להקריב את חיי, בעבור כך ש-100 מיליון יחיו. אני רואה מה שאירע לפני 7-8 שנים, והדבר לא יתרחש שוב במצרים! מי שלא הצליח בזמנו, חושב שיצליח כעת? לא! אתם מכירים אותי ואתם יודעים שאני מדבר נאמנה. בחיי האל! המחיר לביטחון המולדת וליציבות המדינה הוא חיי וחיי הצבא! אני לא מדינאי, אני לא איש של דיבורים...אנו לא נבנה את המדינה באמצעות דיבורים בלבד".⁴

זמן קצר לאחר מינויו החל סיס לפעול במרץ לדיכוי האחים המוסלמים בפרט וארגוני החברה האזרחית במצרים בכלל. יריית הפתיחה התרחשה באוגוסט 2013 כאשר כוחות הביטחון והצבא הסתערו על מוקדי מחאה ציבורית שקידמו פעילי האחים המוסלמים בקהיר, ובראשם כיכר **אל-ראבעה אל-עדאוויה**, שהפכה סמל טראומתי עבור כלל גורמי התנועה במזרח-התיכון. במהלך הפעולה הזאת נהרגו 817 מפגינים ונעצרו אלפים, בהם בכירי האחים המוסלמים. בספטמבר אותה שנה הוצאה התנועה מחוץ לחוק והוחרמו נכסיה, ובדצמבר היא הוגדרה כארגון טרור ופעיליה נאלצו לרדת למחתרת.

הדיכוי הפוליטי שקידם סיס הופנה כאמור גם לעבר יתר גורמי החברה האזרחית. "חוק ההפגנות" אשר העבירה הממשלה המצרית בנובמבר 2013 מנע מהציבור לקדם מחאה נגד השלטון, וביטא הפניית עורף של המשטר כלפי חזון "מהפכת ינואר", ו"החוק לשעת חירום" אשר בוטל בעקבות "מהפכת ינואר" חודש, ובכך איפשר למשטר להפעיל כוח שרירותי נגד אזרחים שנתפסו כאיום.

במסגרת הפקת הלקחים מ"מהפכת ינואר" המשטר פעל להכפיף למרותו את התקשורת - הממסדית, העצמאית, וכן את המדיה החברתית - תוך הפעלת כלי פיקוח וענישה מחמירים. חוק הסייבר וטכנולוגיות המידע (אוגוסט 2018) אפשר לממשל לחסום אתרים, לעצור עיתונאים ולהפעיל כלי ענישה קשים נגד גורמים שהוגדרו כמסכנים את ביטחון המדינה באמצעות הפצת "פייק-ניוז".

במקביל, המשטר עצר את בכירי "קבוצת ה-6 באפריל", התארגנות שהובילה את המאבק לשוויון אזרחי ופוליטי במצרים, ובה היו חברים אקטיביסטים חברתיים צעירים שהיו קשורים לארגוני זכויות אדם בינלאומיים. המהלך ביטא את נחישות המשטר לממש את הדיכוי הפוליטי, גם אם הדבר לווה בפגיעה בדימויו בעיני דעת הקהל הבינלאומית, ובמיוחד זאת האמריקאית.

בהקשר הזה יצוין כי בשנים האחרונות סיס נהנה מהתעלמות מצד ממשל טראמפ בכל הקשור לפגיעה בזכויות האדם במצרים, תוך שושינגטון מבהירה את החשיבות שהיא מייחסת לשיקום הקשר האסטרטגי

בין שתי המדינות, שידע שפל עמוק בתקופת אובמה. במהלך מפגש G7 בספטמבר 2019 כינה הנשיא טראמפ בבדיחות את נשיא מצרים "הדיקטטור האהוב עליי", אמירה שייצגה במידה רבה את המדיניות הסלחנית כלפי דיכוי זכויות האזרח במצרים.

תחילת כהונתו של ממשל בידן מעלה את החשש בקהיר כי הממשל הדמוקרטי ישיב את סוגיית הדמוקרטיה וזכויות האדם למרכז השיח בין המדינות, ואף יתנה את הסיוע השוטף בשינוי המדיניות הנוכחית. הדילמה שניצבת לפתחו של משטר סיסני אותנטית: קהיר זקוקה לסיוע המדיני והכלכלי האמריקאי במיוחד בתקופה של מגפה ומשבר כלכלי עולמי, אך מנגד החשש ליציבות המשטר בעקבות החלשות ההרתעה על הציבור עדיין משמעותי.

המצוקה הכלכלית כאתגר אסטרטגי

סיסי הדגיש בפני הציבור חדשות לבקרים את מצבה הקשה של מצרים ואת הצורך לקדם רפורמות מרחיקות לכת כדי למנוע פשיטת רגל של המדינה. התוכנית שהציג מייד עם ראשית כהונתו כללה העלאת מיסים והורדת סובסידיות בתחום האנרגיה, לצד קידום מגה-פרויקטים שתכליתם הקטנת האבטלה והבטחת הכנסה קבועה. סיסני ביקש לייצב את הכלכלה המצרית באמצעות עידוד המגזר הפרטי והמשקיעים הבינלאומיים, תוך נכונות לפעול להורדת חסמים בירוקרטים ולמתן מענקים. נוסף לכך, המשטר המצרי חילץ הלוואה מקרן המטבע הבינלאומי (IMF) בהיקף של 12 מיליארד דולרים במטרה לקדם את תכנית הרפורמות המבניות במשק. כל זאת, לצד המשך קבלת סיוע כלכלי רחב ממדינות המפרץ אשר נועד לשמר על יציבות המשטר בקהיר.

הרפורמות הצליחו לייצב את נתוני המקרו של הכלכלה המצרית, לחדש את הצמיחה, לעודד משקיעים לשוב לפעילות במצרים, ולצמצם את ממדי האבטלה במדינה. עד פרוץ מגפת הקורונה במרץ 2020, נרשמה הצלחה כמעט בכל היעדים שהוגדרו: הגרעון התקציבי השנתי הצטמצם לאחר סיום הקדנציה הראשונה של הנשיא (מ-10.9% ל-5.6%); הצמיחה בתמ"ג עלתה בעקביות; היקף האבטלה ירד ל-7.5%; ועתודות המט"ח שילשו את עצמם.

ואולם, בעיות היסוד של מצרים לא נפתרו גם לאחר מימוש הרפורמות הכלכליות, ובמידה רבה אף הוחרפו. במקדן: קצב גידול דמוגרפי לא נשלט (מצרים מונה כיום כ-104 מיליון תושבים), בעיות מים ואנרגיה, תשתיות רעועות, שיעור אנאלפביתיות רחב אשר נובע מפערים בפעילות מערכת החינוך ומכניסה של ילדים ובני נוער רבים לשוק העבודה, שירותים ממשלתיים ברמה ירודה (במיוחד בריאות, חינוך ורווחה), שחיתות עמוקה ובירוקרטיה מסורבלת.

כפועל יוצא מצב האזרח לא השתפר באופן משמעותי בעקבות הרפורמות. נהפוך הוא. קיצוץ הסובסידיות, העלאת המיסים ותהליכי ההתייעלות במגזר הציבורי החמירו את מצבם הכלכלי של בני המעמד הבינוני והנמוך והרחיבו את הפערים החברתיים והכלכליים. נוסף לכך, עליית מחירי האנרגיה לצד קיצוץ הסובסידיות גרמו להגדלת היקף העוני. ברמת המקרו - היקף החוב הממשלתי נותר ברמות גבוהות (צפוי להגיע על פי הערכת הבנק העולמי ל-90.6% מהתמ"ג ב-2021), דבר שהופך את המשק המצרי לפגיע נוכח תנודות עתידיות בכלכלה הבינלאומית והמזרח-תיכונית.⁵

מגפת הקורונה הציבה בפני סיסני משבר בריאותי בממדים היסטוריים, וגרוע מכך סכנה להחרפת המצב

הכלכלי באופן שיסכן את יציבות המשטר. המיתון העולמי הצפוי בעקבות המגפה, והשלכותיו על המשק המצרי (ירידה בקצב הצמיחה, עלייה באחוז האבטלה והגרעון התקציבי, האטה במגזר העסקי וקריסת ענפים ציבוריים, דוגמת התיירות), חידדו את היותו של האיום הכלכלי האתגר הקיומי המרכזי עבור הממשל המצרי.

במסגרת מדיניות ניהול הסיכונים שהוא מנהל, המשטר מתמקד כיום במניעת קריסה כלכלית, גם אם במחיר עלייה בהיקף התחלואה במדינה. עד כה, מצרים הצליחה להכיל את המשבר הבריאותי והכלכלי ולהימנע ממיתון חריף, אך ההערכה היא כי המדינה תסבול מהאטה בפעילות הכלכלית ב-2021 אשר תתבטא בהמשך הירידה בצמיחה, בצמצום בייצוא ובצריכה האישית, ובגידול בהוצאות התקציביות. יתרה מזאת, לפי הערכת קרן המטבע הבינלאומית האבטלה צפויה לזנק לשיעור של 11.6%, ו-32.5% מהציבור עלול למצוא עצמו מתחת לקו העוני.

סיכום

"המהפכות המצליחות ביותר בהיסטוריה הן אלה המשנות אנשים ולא את מנגנוני השליטה בלבד"⁶

העיתונאי וההוגה מוחמד באמיה

בפרספקטיבה של עשור ניכר פער שכמעט אינו ניתן לגישור בין החזון אשר ליווה את "מהפכת ינואר" לבין המציאות הנוכחית. דיוקנו המשתנה לרעה של האביב הערבי המחיש בהדרגה לציבור המצרי את מחיר אובדן היציבות במדינה ובאזור כולו, ובאופן פרדוקסלי חיזק את יכולתה של המערכת הצבאית לבסס הגמוניה שלטונית תוך הפעלת דיכוי שיטתי רחב היקף.

האינטלקטואלים הבולטים שהובילו את המחאה ב-2011 ברחו לאירופה או לארצות-הברית מחשש למעצר, ואלה שנותרו מפוחדים ונזהרים מהטחת ביקורת גלויה נגד המשטר. האופוזיציה הפוליטית התפוגגה, והארגונים האזרחיים נרדפים; ההנהגה והתשתית הארגונית הענפה של תנועת האחים המוסלמים פורקו (אם כי סביר כי כוחה ברמות השטח נשמר); רעיון השינוי הפוליטי נדחק לשוליים; והציבור אינו מציב אתגר בפני שלטון הצבא.

עשור לאחר אירועי 2011, מצרים עדיין סובלת מאותן בעיות יסוד אשר ליוו אותה עם פרוץ האביב הערבי, וחלקן אף הוחרפו. הזיכרון הטראומתי מתעל את כלל גורמי הכוח במדינה להבנה המשותפת ולפיה המצב הקשה הוא עדיין הרע במיעוטו, וכי החלופה עלולה להיות כאוס וחורבן.

חוסר היציבות הפוליטית והכלכלית, לצד התגברות האתגרים הפנימיים והחיצוניים (בראשם המתיחות מול אתיופיה, המשבר בלוב, המאבק המתמשך באתגר הטרור בסיני והתחרות הגוברת עם תורכיה) תרמו לאורך השנים לגיבוש ההכרה הציבורית ולפיה נדרשת הנהגה חזקה שתנהיג את המדינה גם במחיר פגיעה בחירויות הבסיסיות, ותוך ויתור על האתוס הדמוקרטי של "מהפכת ינואר".

עשור לאחר אירועי 2011, ניכר אפוא כי מצרים עדיין סובלת מאותן בעיות יסוד אשר ליוו אותה עם פרוץ האביב הערבי, ואשר חלקן כאמור אף הוחרפו. ואולם הן הציבור המצרי המותש והן המערכת השלטונית הישנה-חדשה מונעים כיום מכוח זיכרון טראומתי הצרוב בתודעתם. הזיכרון הזה מתעל את כלל גורמי הכוח במדינה להבנה המשותפת בשלב הזה ולפיה המצב הקשה בהווה הוא עדיין הרע במיעוטו, וכי החלופה עלולה להיות כאוס וחורבן.

הערות

1. B. Dreyfuss, "Obama and Egypt Revolution," *The Nation* (2011, February 14).
2. הרחבה על השיח לגבי מהותם של המהלכים הדרמטיים במצרים, ראו: אלי פודה ולימור לביא, "מצרים: האמנם מהפכה?", "בתוך: הגל השלישי: מחאה ומהפכה במזרח התיכון. אלי פודה ואון וינקלה. עורכים (ירושלים: כרמל, 2017), עמ' 79-106.
3. אל-חיאה, 18 באוגוסט 2013.
4. <https://youtu.be/OCExCMDxxBI>.
5. Oxford Business Group. *The Report: Egypt 2020*.
6. מוחמד באמיה, "פלספת אל-לאסלטויה ות'קאפת אל-ת'ורה", "ג'דאליה (25 בנובמבר 2011).

מדוע פסח האביב הערבי על המלוכות הערביות במפרץ?

יואל גוז'נסקי

עשור לאחר פרוץ הטלטלה המזרח-תיכונית, מסתמנות שש המלוכות במפרץ כגוש המדינות היציב ביותר במרחב הערבי, ובגורם בעל השפעה עמוקה על סדר היום באזור. בעוד משטרים ערביים לא מלובניים מרכזיים - שביקשו בעבר להצטייר כרפובליקנים או כעממיים - התמוטטו, המלוכות במפרץ, אך גם אלה שמעבר לו, כגון ירדן ומרוקו, נותרו על כנן. זאת, הגם שחלקן עמדו ועדיין ניצבות בפני לחצים כלכליים-חברתיים, אשר הועצמו נוכח משבר הקורונה.

נוכח דעיכת מוקדי הכוח הוותיקים בעולם הערבי - ובראשם קהיר, בגדאד ודמשק המתמודדים עם מאבקים אלימים מתמשכים ועם מצוקות כלכליות קשות - עולה קרנן של מדינות המפרץ כמנוע החדש של העולם הערבי.

הטלטלה האזורית מצויה עדיין בהתהוות וקשה לנבא כיצד ומתי תסתיים, אולם ניכר כבר עתה כי גרמה לשינוי מאזני הכוח במזרח-התיכון. נוכח דעיכת מוקדי הכוח הוותיקים בעולם הערבי - ובראשם קהיר, בגדאד ודמשק המתמודדים עם מאבקים אלימים מתמשכים ועם מצוקות כלכליות קשות - עולה קרנן של מדינות המפרץ כמנוע החדש של העולם הערבי. מדינות אלה משפיעות יותר מאשר בעבר, ומעורבות באופן פעיל -

צבאי, כלכלי ומדיני - במוקדי מאבק שונים באזור, כגון תימן, לוב וסוריה.

ואולם לכוחות העולים במזרח-התיכון מאפייני יסוד שונים מאלה של השחקנים אשר הנהיגו את האזור בעבר: המלוכות מקדשות את הסטטוס קוו ואינן מצדדות ברעיון מהפכני או רדיקלי מכל סוג שהוא; עוצמתן מבוססת על כוחן הכלכלי, על דיפלומטיה ובשנים האחרונות גם על כוח צבאי; הן נוקטות גישה פרו-מערבית מובהקת; הממשל האמריקאי נתפס בראייתן כמשענת אסטרטגית מרכזית; והן מפגינות גישה מרוכבת יחסית כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, דבר שבא לידי ביטוי בולט בחודשים האחרונים עם קידום הנורמליזציה בין ישראל לאיחוד האמירויות ולבחריין.

מאמר זה מנתח את סוד היציבות של המלוכות במפרץ ומברר את השוני הבסיסי בינן לבין המשטרים הלא מלובניים, אשר חלק גדול מהם כאמור ספג זעזועים קשים בעשור האחרון.

ההסבר הכלכלי

רווחי הנפט היוו בעבר ומהווים גם כיום מקור קיום ויציבות מרכזי עבור המשטרים במפרץ. במהלך העשור האחרון רווחי הנפט הבטיחו את שרידותם של משטרי המפרץ, וזאת בעיקר באמצעות שימור רגיעה במרחב הציבורי וגיוס תמיכה חיצונית. כבר בראשית הטלטלה הזרימו בתי המלוכה כספים רבים אשר נועדו למנוע מחאה ציבורית, וכוונו בעיקרם לעבר בני הדור הצעיר שניצב ב"חוד החנית" של האביב הערבי. בתחילת הטלטלה בתי המלוכה במפרץ הוציאו כ-150 מיליארד דולרים על רפורמות: החל ממענקים במזומן והעלאות שכר וכלה בפרויקטים של פיתוח, דיור ויצירת משרות, מאמץ שבלט בעיקר בערב-הסעודית ובאיחוד האמירויות.¹

כדי לממן את אותן הרפורמות, ונוכח הירידה במחירי הנפט, פנו המשטרים להפחתת הסובסידיות המוענקות לאזרחים על מים, דלק, חשמל. חלק ממדינות המפרץ אף הטילו, לראשונה בתולדותיהן, מיסים שונים, ובראשם מס ערך מוסף (בגובה 5%); בערב-הסעודית המס הועלה ל-15% ב-2020 על רקע משבר הקורונה²; והפריטו נכסי מדינה, דבר שבא לידי ביטוי בולט בהנפקת חלק ממניות חברת ארמק"ו - הנפט הלאומית הסעודית ב-2019.³

כל השוואה בין המצב הכלכלי בסוריה, לוב, עיראק, תימן, לבנון ואף מצרים, לבין המצב במפרץ - מחדד את יתרון היחסי הבסיסי של בתי המלוכה במפרץ. מספר המובטלים הממוצע במדינות ערב (להוציא את מדינות המפרץ) עומד על כ-11 אחוזים,⁴ מגמה הבולטת בעיקר בקרב הצעירים: אחד מכל חמישה צעירים ערבים נמצא מחוץ למעגל העבודה, קרוב לפי-שניים מהממוצע העולמי. לא מפליא אפוא כי, משאלי דעת קהל דוגמת ה-Arab Youth Survey (שפועל בחסות איחוד האמירויות) הנערכים תדיר במדינות ערב מצביעים על כך שמרבית הצעירים הערבים רואים במדינות המפרץ בכלל ובאיחוד האמירויות בפרט יעד המועדף להגירה.⁵

בידי המשטרים המלוכנים במפרץ עמד אפוא כלי רב עוצמה אשר העניק מענה רחב יחסית לאחד ממקורות התסיסה המרכזיים של האביב הערבי, וסייע בידם לבלום מחאה מבית. קיימים במדינות המפרץ, ובמיוחד בערב-הסעודית, מתחים בין הציבור לממשל, בעיקר במישורים הפוליטי והחברתי, אולם אלה אינם מלווים בתסכול קולקטיבי על רקע כלכלי, אשר ביתר מדינות ערב שימש זרז להתפרצות ציבורית רחבת היקף ברובם נגד הממשלים.

ההסבר החברתי

בין טכניקות ההישרדות הוותיקות של המלוכות נמצאת חלוקת תפקידי מפתח בין בני המשפחה השלטת.⁶ הדבר סייע במידה רבה לשימור הלכידות של בתי המלוכה גם במהלך העשור האחרון, שבו חלק מהאליטות השליטות בעולם הערבי ידעו קרעים פנימיים קשים אשר תרמו לערעור מעמדן או אף להיעלמותן. ואולם, מקצת המשפחות במפרץ מונות חברים רבים, בעיקר כאלה בעלי מעמד ותואר של נסיכים. כך למשל, מוערך שמספר הנסיכים בערב-הסעודית הוא כ-5,000, הגם שלא כולם נמצאים באותו המעמד. יציבות השלטון תלויה במידה רבה בסולידריות ביניהם. הסכמה רחבה על סדר הירושה העתידי עשויה לייצר יציבות, כפי שהיעדרה עלול לגרום מתחים ולסכן את המשפחה.

למרות הדומיננטיות של השליטים במדינות המפרץ, המשפחה מהווה מקור לגיטימציה עיקרי לשלטון והתלות בה, גם אם אינה תמיד מורגשת, מכתיבה את תהליכי קבלת ההחלטות. עם זאת, להשתתפות

נרחבת של משפחת המלוכה בשלטון יש גם מגרעות: שליט שאינו שבע רצון מתפקוד בני משפחתו לא תמיד יכול לפטרם או להזיזם לתפקיד אחר.

הצביון המסורתי של המשטרים המלוכנים והעובדה כי חלק גדול מהם "ארוג" מבחינה חברתית (קשרי משפחה) עם חלקים גדולים באוכלוסייה תורמים גם הם ליציבות היחסית של אותן המדינות. על הרקע הזה מוענקת לאותם משטרים יותר לגיטימציה מבית (הגם שאינה מוחלטת), והם נתפסים כמקובלים יותר בעיני החברות המקומיות. כל זאת, לצד העובדה כי יש גורמי כוח רבים בחברה שלהם אינטרס בהמשך שרידותם של אותם המשטרים ואשר קיומם שלהם תלוי בזה של השליטים. היסוד הזה משותף גם למלוכות שאינן במפרץ, קרי ירדן ומרוקו. לשתיים אומנם אין את הכלים הכלכליים שיש בידי מדינות המפרץ לצורך הרגעת תסיסה ציבורית, אולם ניכר כי צביון המסורתי מסייע להן לשמר לגיטימציה מבית במהלך העשור האחרון.

הרכיבים החברתיים ממחישים במידה רבה את השוני בין המלוכות במפרץ לבין המשטרים הערביים שהתהדרו מאז המחצית השנייה של המאה העשרים בצביון רפובליקאי, מהפכני, עממי או אף מתקדם. בכל אותם משטרים העמיק לאורך השנים הפער בין ההבטחות שליוו את עלייתם לפיתוח חברתי וכלכלי ולרפורמות פוליטיות, לבין המציאות העגומה שהתהוותה ובמוקדה דיכוי כוחני, התפתחות של שושלות אינטרסנטיות אשר ניצלו את משאבי המדינה לטובתן ומצוקה חומרית עמוקה של הציבור הרחב. אותו פער חריף היה מקור מרכזי לתסכול ועוינות קולקטיביים אשר התפרצו במהלך האביב הערבי. מנגד, המלוכות הערביות מעולם לא נופפו בסיסמאות מהפכניות ובהבטחות לשינוי הסדר הקיים, דבר שבמידה רבה תרם לכך שלא ייווצר משבר ציפיות כה חריף כפי שהתפתח במצרים, בסוריה, בתימן ובלוב.

ההסבר הפוליטי

לצד ההטבות החומריות כלפי האוכלוסייה, המשטרים במפרץ אינם בוחלים לנקוט צעדי דיכוי נגד מחאה פוליטית ולקדם פיקוח מחמיר על השיח הציבורי מחשש שיכוון נגדם. כלל המשטרים אומנם מנסים ליצור ארשת של שינוי פוליטי ברוח ליברלית, אולם השיטה הפוליטית הוותיקה באותן המדינות נותרה ברובה כפי שהייתה עוד לפני הטלטלה האזורית, ולפי שעה גם לא נתקלת בדרישה קולקטיבית רחבה לשינוי.

מאמצי האכיפה והפיקוח ממוקדים בפעילות הרשתות החברתיות אשר נתפסות כ"פלטפורמה" מרכזית שעלה בסיסה התפתח האביב הערבי. היא שאיפשרה העברה מהירה של מידע ושל רעיונות והיא שגם הצליחה להניע המונים לפעולה (הגם שלא הביאה להתארגנותם כגורם כוח סדור). חדירת הרשתות החברתיות הייתה רחבה יותר במפרץ בהשוואה ליתר העולם הערבי, בין היתר נוכח הרמה הכלכלית הגבוהה במדינות אלה. הדבר בלט בעיקר בקרב הדור הצעיר, כאשר 9 מכל 10 צעירים במדינות המפרץ עושים שימוש ברשתות החברתיות על בסיס יומי. יתרה מכך, ב-2020 79% מבני הדור הצעיר העידו כי מדובר במקור החדשות העיקרי שממנו הם ניזונים (לעומת 25% ב-2015), וזאת בין היתר משום שהרשתות החברתיות נתפסות כאמינות יותר מאשר כלי התקשורת הממסדיים.⁷

מי שכבר העלה ביקורת במהלך העשור האחרון נגד השליטים המקומיים, דוכא בכוח או הואשם במעורבות בטרור, בתמיכה באסלאם הפוליטי מבית היוצר של האחים המוסלמים או בתפקוד כ"גיס חמישי איראני". הדבר בלט בעיקר כאשר המחאה הפוליטית עתה צביון עדתי והונהגה על-ידי התושבים השיעים במדינות המפרץ, שגם כך חשודים כמי שעלולים לסייע לאיראן (איום קיומי בעיני רוב מדינות

המפרץ, ובראשן ערב-הסעודית). המחאות המשמעותיות ביותר בהקשר הזה התפתחו בקרב השיעים בבחריין ובמזרח ערב-הסעודית בראשית 2011. ואולם, עם הזמן ניכרה דעיכה באותה המחאה, בין היתר בשל הדיכוי הכוחני שננקט נגדה וכלל הוצאות המוניות להורג.

אתגרי העתיד

המאזן האסטרטגי של מדינות המפרץ בעקבות העשור האחרון נוטה במידה רבה לכיוון השלילה. זהו עשור שעורר בקרב רבות מהמלוכות דאגה קיומית עמוקה וגורם לכך שמבטן כלפי העתיד יהיה רווי חשש וספקות. מחד גיסא, כאמור, הן שיפרו את מעמדן ואת השפעתן בעולם הערבי, הן מעורבות הרבה יותר מאשר בעבר בעיצובו הגאו-אסטרטגי ונתפסות ככוחות רבי עוצמה על-ידי הגורמים הבינלאומיים. ואולם, מאידך גיסא, החריפו במהלך שנות הטלטלה איומים ותיקים וצמחו חדשים. בראש ובראשונה, כאמור, בולט האתגר הנשקף מכיוון המחנה השיעי בהנהגת איראן, המאיים על מדינות המפרץ, ובמיוחד על ערב-הסעודית, מכיוון גזרות חדשות, ובראשן תימן.

במבט אל העתיד נשקפים כמה אתגרים מרכזיים למלוכות במפרץ:

א. צמצום התלות בנפט: המשבר הכלכלי שהוחמר עקב מגפת הקורונה ממחיש את התלות העמוקה של מדינות המפרץ בשוק הנפט העולמי. מדינות המפרץ יכולות לנצל את המשבר הנוכחי כדי לשפר את ביצועי הכלכלות שלהן באמצעות הכנסת יותר אזרחים לשוק העבודה על חשבון הפחתת מספר העובדים הזרים, חיזוק המגזר הפרטי, נסיגה ממיזמים רחבי היקף והענקת עדיפות לפרויקטים יצרניים שאינם תלויים בשוק הנפט.⁸ ואולם, חתירה לגיבוש מקורות הכנסה שאינם תלויים בנפט יידרשו משאבים רבים, המתחרים במשאבים הדרושים כיום לצורך מיתון הירידה ברמת חיי האזרחים. נראה כי במצב הנוכחי לא תהא למשטרים ברירה,⁹ אלא לפגוע בתנאי החיים של האזרחים, המבוססים על מעין "חוזה" שבין שליט לאזרחיו. בבתי המלוכה במפרץ, ובעיקר בערב-הסעודית, ההנהגות מבקשות לפיכך לערוך את אותם השינויים ב"חוזה" בקצב איטי ומדורג ככל האפשר.

ב. דיוקן של הנהגות העתיד: עליית דור צעיר של מנהיגים במפרץ, המשוחררים יחסית מכבלי העבר, עשויה להשפיע על צביון של מדינות האזור. אין הכרח שהמנהיגים הצעירים יפתחו את המערכת הפוליטית למעורבות האזרחים, שכן ניסיון דמוקרטי עדיין מזוהה במידה רבה עם שפיכות הדמים ועם החורבן שנלוו לאביב הערבי. ועדיין, הציפיות למעורבות פוליטית עלולה להגביר מתח חברתי שעל מנת לשככו המנהיגים צפויים לנקוט רפורמות, גם אם סמליות ומוגבלות. האתגר הזה בולט במיוחד בערב-הסעודית. הממלכה ניצבת בפני אתגר מנהיגותי, כאשר ברקע התפתחויות שליליות בשוק הנפט והשלכות משבר הקורונה. יורש העצר מוחמד בן סלמאן צפוי לקבל לידי - במוקדם או במאוחר - ממלכה שמעמדה בנסיגה והדרישות הפנימיות בה לשינוי גוברות. תחת הנהגתו גברה במידה רבה הפתיחות החברתית-תרבותית. כך למשל נשים סעודיות מורשות לנהוג, לטוס לחו"ל ללא אפוטרופוס (מעל גיל 21) ולסעוד בחללים משותפים עם גברים. נוסף לכך, מתקיימים קונצרטים בהשתתפות אומנים מערביים ונפתחו בתי קולנוע כאשר היעד הוא לפתוח 40 בתי קולנוע, ב-15 ערים עד שנת 2023.¹⁰ ואולם, אותן הרפורמות עלולות ליצור מצד אחד ציפיות גבוהות בקרב בני הדור הצעיר ומהצד השני חוסר שקט בקרב חוגים מסורתיים ודתיים שלהם יש עדיין דומיננטיות בממלכה.

ג. **עליית הדור הצעיר:** כמו בכל העולם הערבי, גם מדינות המפרץ מתמודדות עם דור צעיר ומשכיל, בעל ציפיות כלכליות ובעתיד יתכן שגם ציפיות פוליטיות. צעירים רבים שנולדו בתקופת השפע הכלכלי מצפים לזכות במשרות במגזר הציבורי הפרטי. כדי לשמור על יציבות, מדינות המפרץ תצטרכנה לענות על ציפיותיהם של הצעירים האלה. מגמות אלו ממחישות את הדילמה הקשה העומדת בפני מקבלי ההחלטות המפרץ, שתגובותיהם לטלטלה האזורית מגלמות העדפה לפתרונות קצרי טווח על-פני מטרות לטווח הארוך לפיתוח יעדים כלכליים ופוליטיים בני קיימא. בני הדור הצעיר, כאמור, מפתחים במהות לשינוי רחב ומהיר הרבה יותר בצביון החיים בממלכה, מגמה שעלולה להתפתח לכדי מפל צפיות במידה ויווכחו לדעת כי קיימים קשיים רבים בדרך למימוש של אותו שינוי מיוחל.

ד. **אחדות השורות המפרצית:** החרם הדיפלומטי, הכלכלי והתחבורתי שהטילה "הרביעייה הערבית" (ערב-הסעודית, איחוד האמירויות, בחריין ומצרים) על קטר נמשך ברצף מאז קיץ 2017 ועד ראשית 2021. המשבר התקדימי הטיל צל כבד על רעיון האחדות המפרצית אשר עמד ביסוד הקמת המועצה לשיתוף פעולה במפרץ (GCC). למרות האתגרים העומדים בפני המלוכות הערביות במפרץ - בראשם הסוגיה האיראנית ושאלת המשך מחויבותה של ארצות-הברית לביטחון - הקושי שלהן להציג חזית אחידה גדול מאי פעם, וחלקן אף חשות כי אינן מחויבות עוד למסגרת הארגונית שהקימו לפני 40 שנה. נראה כי גם לאחר שמדינות המפרץ התפייסו עם קטר והסירו את המצור הממושך מעליהן, נותר עדיין חוסר אמון עמוק בין ראשי המדינות.

ה. **הקשר עם הממשל האמריקאי:** בקרב מדינות המפרץ מקנן חשש מהמדיניות שצפוי הנשיא בידן לקדם במזרח-התיכון. במסגרת הזאת מוטרדים השליטים הערבים מחידוש אפשרי של הדיאלוג בין ארצות-הברית לאיראן, בעיקר סביב הסכם הגרעין, אשר ינסוך ביטחון עצמי בטהראן ויגביר את תעוזתה ואת השפעתה במזרח-התיכון; מקידום לחץ כבד עליהם בנושא זכויות האדם; ומאפשרות של פיתוח שיח בין האמריקאים לגורמי האחים המוסלמים במזרח-התיכון. הנשיא טראמפ שביקש להיבדל מקודמו ראה בערב-הסעודית ציר מרכזי שעל בסיסו מקודמת המדיניות האמריקאית במזרח-התיכון והוא הלך כברת דרך בכדי להבליג ואף לסוכך על בן סלמאן מפני ביקורת בינלאומית בעקבות פגיעה בזכויות אדם ומפני מהלכים נגד הממלכה בקונגרס (בעיקר בעקבות פרשת ח'אשוכג'י והמלחמה בתימן). כאמור, רבים בעולם הערבי, ובמיוחד במפרץ, חרדים מפני שיבת הקו שאפיין את אובמה אשר נתפס כהצבת נושא זכויות האדם בחזית היחסים עם מדינות המזרח-התיכון, לפרקים תוך העדפתו על השיקול הכלכלי. סביר כי הסעודים, כמו יתר מדינות המפרץ, יתמקדו בטווח הנראה לעין בפיתוח

קשרים עם הממשל החדש ובגיבוש שדולות במרכזי הכוח בארצות-הברית; ינסו לשפר, ולו באופן קוסמטי, את מצב חירויות הפרט בממלכה; ימשיכו ואף ירחיבו את הרכש הביטחוני מארצות-הברית; ואולי אף יפגינו מעורבות רבה יותר במו"מ המדיני בהקשר הפלסטיני.

בתי המלוכה במפרץ יאלצו לתמרן בין הצורך לקדם רפורמות פנימיות עמוקות במטרה לבסס רגיעה ציבורית, לבין שמירה על הסדר הפוליטי הקיים. ככל שהלחצים הכלכליים והחברתיים יגברו, כך בתי המלוכה יתקשו להישען על לגיטימציה דתית או על נאמנות שבטית.

במבט קדימה - בתי המלוכה במפרץ יאלצו

לתמרן בין הצורך לממש רפורמות פנימיות עמוקות שמטרתן לבסס מרחב ציבורי רגוע, לבין שמירה על הסדר הפוליטי הקיים. ככל שהלחצים הכלכליים במפרץ יתעצמו ויתערער החוזה החברתי הקיים בהן, כך בתי המלוכה יתקשו להישען על לגיטימציה דתית - הרלוונטית בעיקר לבית המלוכה הסעודי - או על נאמנות שבטית, התורמים כאמור לשימור היציבות של מדינות המפרץ.

הערות

1. <https://www.arabianbusiness.com/arab-spring-has-cost-gulf-arab-states-150bn-419429.html>
2. <https://gulfnews.com/living-in-uae/banking/vat-in-the-uae-the-process-calculations-and-exemptions-explained-1.1576595973245>
3. How Aramco's Huge I.P.O. Fell Short of Saudi Prince's Wish - The New York Times (nytimes.com)
4. <https://www.ilo.org/beirut/areasofwork/employment-policy/lang--en/index.htm>
5. https://www.arabyouthsurvey.com/about_the_survey.html
6. להרחבה בנושא: <https://www.inss.org.il/he/publication/gulf-royal-families/>
7. https://www.arabyouthsurvey.com/about_the_survey.html
8. <https://www.worldbank.org/en/country/gcc/overview>
9. יואל גוז'נסקי ושמואל אבן, "המשבר הכלכלי במדינות המפרץ: אתגר ל"חווה" בין שליטים לאזרחים", **מבט על** (INSS), מס' 1327 (1 ביוני 2020).
10. First cinema in Saudi Arabia to open on April 18, 2020 | *Al Arabiya English*.

אביב ערבי או התעוררות אסלאמית: המאזן האסטרטגי של איראן נוכח הטלטה

מיכאל סגל

האביב הערבי מצא את המשטר האיראני כשנה וחצי לאחר התמודדות מוצלחת מבחינתו עם גל מחאה עז מבית שזכה לכינוי "המהפכה הירוקה" (2009), והיה את אחד האתגרים הקשים אשר ניצבו בפניו בשני העשורים האחרונים. לאור זאת, טבעי היה שהמשטר האסלאמי סבר בתחילה כי גל המחאה שהתפשט בעולם הערבי עלול היה ללבות מחדש את התסיסה הציבורית נגדו מבית.

היחלשות העולם הערבי וערעור המשטרים שהיו בחלקם אויביה המרים של איראן, יצרו חללים שלטוניים אשר בהם טהראן הזדרזה לטעת אחיזה, תוך חתירה למימוש חזון הסהר השיעי המשתרע ברצף טריטוריאלי מהמפרץ ועד לים התיכון.

ואולם, מה שנתפס בתחילה כאיום, התברר לאורך זמן כהזדמנות אסטרטגית. היחלשות העולם הערבי וערעור המשטרים שהיו בחלקם אויביה המרים של איראן, יצרו חללים שלטוניים אשר

בהם טהראן הזדרזה לטעת אחיזה, תוך חתירה למימוש חזון הסהר השיעי המשתרע ברצף טריטוריאלי מהמפרץ ועד לים התיכון. בכך, איראן ייצגה באופן הבולט ביותר את מגמת ההתחזקות של הכוחות הלא ערביים במזרח-התיכון במהלך הטלטה האזורית, נוכח ההיחלשות הגוברת של העולם הערבי.

על רקע זה מובן מדוע רבים בטהראן הכתירו את האביב הערבי כ"התעוררות אסלאמית" (**בידארי אסלאמי**), התפתחות שהעניקה למשטר האסלאמי הזדמנות פז לקדם את חזונו הרעיוני באזור, ובמוקדו ייצא המהפכה האסלאמית. חוסיין סלאמי, מפקד משמרות המהפכה, המחיש את הלך החשיבה הזה כאשר קבע כבר ב-2012 כי מדובר "בתקופה הסבוכה, הקשה והמוזרה ביותר בהיסטוריה של האסלאם ואיראן", וכי "ההתפתחויות הגיאופוליטיות המואצות, בייחוד במדינות מוסלמיות, מערערות מן היסוד את הגיאופוליטיקה אשר נוצרה על-ידי המעצמות המערביות... אירועים אלה שביסודם אידיאולוגיה אסלאמית, שוחקים בהדרגה את השפעתן של המעצמות המערביות לטובת מציאות גיאופוליטית מהפכנית אסלאמית חדשה".

המעורבות וההשפעה הגוברות של איראן בסוריה נתפסות כאחד ההישגים האסטרטגיים הגדולים של טהראן בעשור האחרון. סוריה - שזכתה באיראן לתואר "החוליה המוזהבת בשרשרת מחנה ההתנגדות לישראל" - מהווה נדבך מרכזי באסטרטגיית הביטחון הלאומי האיראני, לצד המשך ההשפעה והאחיזה של טהראן בלבנון. איראן העמיקה את מעורבותה הצבאית בסוריה לצורך הבטחת המשך שלטון אסד ואף הטילה את חזבאללה ב-2013 למערכה במדינה. זאת ועוד, איראן גם מייחסת חשיבות רבה לביסוס הסדר

המדיני בסוריה ביום שאחרי מלחמת האזרחים, ואף רואה בו ציון דרך מרכזי במה שהיא מכנה "עיצובו מחדש של המזרח-התיכון".

מהדי טא'ב, ראש צוות החשיבה במכון המחקר של המנהיג העליון (ח'אמנהאי) המחיש את התפיסה האיראנית לגבי המערכה בסוריה, כאשר תיאר את סוריה כמחוז ה-35 של איראן, וקבע כי "חשיבותה האסטרטגית גדולה יותר עבור איראן מאשר ח'זסטאן" (מחוז לאורך חופי המפרץ שרובו ערבי-שיעי). לטענתו, "דרך שימור סוריה נוכל לקבל בחזרה את ח'זסטאן, אבל אם נאבד את סוריה, לא נוכל לשמור אפילו על טהראן".

לצד סוריה, בלטו הישגיה האסטרטגיים של איראן גם בתימן. בזכות תמיכתה במורדים החות'ים (שיעים זינבים) עוד ערב האביב הערבי, הצליחו אלה להשתלט על חלקים נרחבים מתימן, ובכלל זאת על הבירה צנעא'. ההשפעה בתימן מאפשרת לאיראנים לפעול באמצעות "שלוחים" נגד ערב-הסעודית הפוגעים בשטח הממלכה (בעיקר במתקנים אסטרטגיים דוגמת שדות תעופה ומתקני נפט) ומרתקים כוחות סעודים רבים בלחימה המתמשכת (בדומה לדגם של פעילות חזבאללה נגד ישראל). ההשפעה בתימן מעניקה לטהראן נוכחות באזור האסטרטגי של הים האדום ושל קרן אפריקה, ובמישור הצבאי, המדובר בשדה ניסויים מרכזי של איראן לבחינת טילים בליסטיים, טלי שיוט, כלי טיס ושיט בלתי מאוישים וכן רקטות מדויקות, שאותם היא מתכוונת להפעיל גם באזורי עימות אחרים, לרבות נגד ישראל.

עיראק מהווה זירה נוספת שבה רושמים האיראנים הצלחות אסטרטגיות בעשור האחרון. במוקדן - העמקת התלות של הממשלה הנוכחית בבגדאד במשטר האיראני; פיתוח הקשרים בין גורמי הכוח הדתיים והפוליטיים המרכזיים במדינה (במיוחד השיעים) למשטר האסלאמי בטהראן; הידוק היחסים הכלכליים בין שתי המדינות; וניצול שטחה של עיראק לצרכים ביטחוניים של איראן, לרבות ניסיון לפריסת מערך טילים המכוון נגד ישראל והפעלת מיליציות שיעיות חמושות נגד הנוכחות האמריקאית במדינה.

ואולם, ההשפעה האיראנית בעיראק מלווה לפרקים במחאה אלימה מצד התושבים המקומיים, לרבות הערבים השיעים, כפי שהתבטא באופן עז בסוף 2019 בגל מחאה אלים נגד ממשלת בגדאד, אשר כלל ביקורת חריפה נגד המעורבות האיראנית במדינה. גם מקורות הסמכות הדתיים השיעיים בעיראק, ובראשם האיאתללה הבכיר עלי חוסייני סיסתאני ומוקתדא צדר, אינם שבעי רצון ממעורבותה של טהראן במדינה ושואפים לשמור על עצמאותם.

ביתר הזירות באזור, הישגיה של טהראן מוגבלים יותר. הגעת האביב הערבי לבחריין - שבעבר היתה אחד ממחוזותיה של איראן - לוותה במחאה של בני הרוב השיעי בממלכה אשר הפיחה תקוות בטהראן ולפיהן ניתן יהיה להפיל את המשטר הסוני במנמה ולהפוך אותה למדינה פרו-איראנית. כדי למנוע את נפילתה של בחריין לידי הרוב השיעי שגרה ערב-הסעודית לממלכה כוחות צבאיים שסייעו בדיכוי כוחני של המחאה העממית. נפילת בחריין לידי השיעים - יעד שאליו ממשיכה לחתור טהראן, ועתה יותר מתמיד לאחר קידום הנורמליזציה עם ישראל - הייתה מאפשרת לאיראנים מאחז סמוך לערב-הסעודית ומוסיפה עוד מדבר לכיתורה ב"טבעת שיעית".

קאסם סלימאני, מפקד כוח "קדס" במשמרות המהפכה, אשר חוסל על-ידי האמריקאים בינואר 2020 היה שחקן מפתח בכלל מהלכיה של איראן באזור בעשור האחרון. סלימאני היה אחראי לתאום הפעולות המבצעיות ולקשירת הקצוות של יישום האסטרטגיה האיראנית בחזיתות הפעולה השונות, תוך הפעלת כוחות צבאיים ומודיעיניים והכוונת כוחות מקומיים בחסותה של טהראן.

חיזוק מעמדה של איראן בזירות השונות לווה בהחרפת האיום הנשקף מצד טהראן כלפי ישראל. המערכה בסוריה איפשרה לאיראן לבסס תשתית צבאית שמאיימת על ישראל, ובטבורה פריסת טילים או פיתוח מערכי ייצור שלהם. זאת לצד מתן חסות לגורמי חזבאללה ומיליציות שיעיות הפועלים בעשור האחרון בסוריה. טהראן מיקדה מאמצים מיוחדים בפיתוח תשתיות צבאיות ומודיעיניות בגזרת רמת הגולן, בתמיכה במהלכי ההתעצמות הצבאית של חמאס והג'האד האסלאמי ברצועת עזה, וכאמור גם בניסיון לבסס תשתיות שיאפשרו לה שיגור טילים משטח עיראק. כל זאת, לצד המשך קידום תכנית הגרעין, במיוחד מאז פרשה וושינגטון מהסכם הגרעין שנחתם בשנת 2015. בעקבות כך, התפתחו במהלך העשור האחרון חיכוכים ישירים וחסרי תקדים בין ישראל לאיראן, ובראשם התקפות ישראליות נגד תשתיות וכוחות איראניים בסוריה, דבר שגרר לעיתים תגובה צבאית נגד ישראל מצד שלוחיה של טהראן בסוריה.

לצד ההישגים האסטרטגיים, לווה העשור החולף גם בהחרפה של איומים ותיקים הניצבים בפני איראן או בהתפתחות של אתגרים חדשים. חיזוק מעמדה האזורי של איראן ומהלכיה המתריסים נגד שכנותיה ונגד ארצות-הברית גררו מגוון פגיעות קשות, ובראשן חיסולו של סלימאני והחרפת הסנקציות הכלכליות נגד המשטר האיראני (בפרט מאז פרש הממשל האמריקאי מהסכם הגרעין ב-2018), אשר הרעו עוד יותר את המצוקה הכלכלית שבה נתונה המדינה.

יתרה מכך, טהראן לא הצליחה לערער את המשטרים באזור אשר מציבים בפניה אתגר, ובראשם זה הסעודי שהאיום הגובר עליו מצד איראן (כפי שבא לידי ביטוי בהתקפה הרחבה נגד מתקני הנפט בממלכה בנובמבר 2019) דחק בו לגבש חזית אנטי-איראנית. זאת, תוך הידוק הקשר עם ישראל, דבר שעורר מורת רוח עמוקה באיראן ואף מעלה חשש מנוכחות ישראלית ביטחונית על מפתנה של טהראן. בעשור החולף הועמק אפוא קו השבר הוותיק בין סונים לשיעים במזרח-התיכון, ולמעשה הפך למוחשי ועמוק יותר מאשר קו החלוקה הוותיק בין העולם הערבי והמוסלמי לבין ישראל. בחלוקת המחנות הנוכחית במזרח-התיכון, ניצבות מצד אחד איראן ובעלות בריתה, ומהצד השני השחקנים הנאבקים בטהראן - מחנה הכולל את מדינות המפתח בעולם הערבי-סוני ואת ישראל - אשר בעבר היו עוינים זה לזה וכיום מנהלים ביניהם שיתוף פעולה פורה.

עוד אתגר אסטרטגי מבחינתה של איראן אשר התפתח בחסות הטלטלה האזורית היה עלייתו של ארגון "המדינה האסלאמית" (דאעש). טהראן ספגה פגיעות מצד הארגון הן במהלך המערכות בסוריה ובעיראק, והן בפיגועי טרור שבוצעו באיראן עצמה (הבולטים שבהם בוצעו ב-2017 בפרלמנט בטהראן ובמוזוליאום של ח'מיני בעיר). איראן הצליחה לתמרן היטב בשדות הקרב והדיפלומטיה לצורך החלשת הארגון והפלת שלטונו; ובמישור הצבאי - קידמה מערכה נחושה נגד הארגון, הן באמצעות כוחותיה שלה והן באמצעות מיליציות שיעיות הסרות למרותה.

במבט קדימה - איראן רואה עצמה כמי שנועדה להנהיג את הסדר האזורי או זה שאמור להבנות, לשיטתה, על חורבות "הסדר האמריקני-מערבי הישן" וזה של המשטרים הערביים אשר נתמכים על-ידו. היעד האיראני הוא להמשיך ולפצל את העולם הערבי ולתקוע טריז בינו לבין ארצות-הברית וישראל תוך הדגשת הנתק, לשיטתה של טהראן, בין המנהיגים הערבים לבין הקהלים המקומיים שמתוארים כמי שמצדדים דווקא בחלופה האסלאמית שמציעה איראן.

תקופת כהונתו של נשיא ארצות-הברית טראמפ היוותה אתגר מיוחד עבור איראן. ואולם טהראן שואבת עידוד מכך שהגיעה לסיומו של אותו עידן, תוך שהצליחה לצלוח את הסנקציות הכלכליות, לשמר את אחיזתה בזירות החשובות לה (בעיקר סוריה, עיראק ותימן), ולהימנע מוויתורים בתכניתה הגרעינית, ואף להפר את הסכם הגרעין (בעיקר העשרות אורניום לעשרים אחוזים), מבלי שהדבר לווה בענישה חריפה מצד המערכת הבינלאומית.

במבט קדימה, נראה כי כהונת ביידן עלולה לנסוך ביטחון עצמי בטהראן. הדבר עלול להגביר את תעוזתה ולבוא לידי ביטוי בקידום מהלכים מתריסים במזרח-התיכון ובניסיון להעמיק את ההשפעה האיראנית על עיצוב הסדר העתידי בזירות מפתח באזור, ובראשן סוריה, עיראק ותימן.

בכך, הרפובליקה האסלאמית רשמה לעצמה, לשיטתה, "פרק הרואי", גם אם לווה במצוקה כלכלית ובפגיעות מצד ארצות-הברית וישראל (האחרונה שבהן הייתה חיסולו של מחסן פח'רי-זאדה, אבי תכנית הגרעין הצבאית האיראנית). יחד עם זאת, גלי המחאה הפנימית החוזרים ונשנים מעידים על מורת רוח ציבורית בסיסית

נוכח התנהלות המשטר מבית (במיוחד בתחום הכלכלי) ומהשקעותיו רחבות ההיקף בזירות חיצוניות על חשבון רווחת האוכלוסייה.

ביוני 2021 אמורות להתקיים באיראן בחירות לנשיאות. חסן רוחאני, שכיהן כנשיא איראן לאורך כל תקופת האביב הערבי צפוי לסיים את תפקידו לאחר שתי קדנציות שלוו בביקורת נוקבת מבית ובאכזבה של הציבור האיראני. זאת, בעיקר משום שרוחאני לא הצליח לשפר את המצב הכלכלי באיראן גם לאחר חתימת הסכם הגרעין, ונוכח העובדה כי המחנה הרפורמיסטי שאותו הנהיג המשיך להידחק, בעוד זכויות האדם וחופש הביטוי מצטמצמים והשמרנים קונים אחיזה בכל מוסדות השלטון.

אחת הסוגיות המרכזיות שעולה כבר עתה על סדר היום האיראני היא עתיד היחסים עם ממשל ביידן, ובמיוחד האפשרות לחזרת ארצות-הברית להסכם הגרעין. בשלב הזה איראן צוברת נכסים בדמות הפרות בוטות של הסכם הגרעין לקראת חידוש אפשרי של המו"מ בנושא. חידוש הדיאלוג בין הממשל האמריקאי לאיראן והסרת חלק מהסנקציות המושטות על טהראן עלולים לאפשר לה להפנות יותר משאבים לקידום יעדיה האזוריים השאפתניים. כל זאת תוך המשך ניסיון מצידה להותיר מחוץ למו"מ את פעילותה האזורית החתרנית, את תכנית הטילים שלה ואת סוגיית זכויות האדם (נושאים שהמערב נהג בדרך-כלל להתעלם מהן במהלך סבבי ההתדיינות עם איראן).

איראן רושמת מאזן הישגים מעורב בתום העשור הנוכחי. מצד אחד היא הצליחה לשמור על שלטון אסד בסוריה ועל נכסיה בלבנון, ביצרה את מעמדה בעיראק ובתימן, והשתלבה בהצלחה במאמצים הבינלאומיים שהביאו לתבוסת "המדינה האסלאמית". מהצד השני טהראן ספגה מכות צבאיות ומורליות קשות מידי ארצות-הברית וישראל, מתמודדת עם פגיעה כלכלית מתמשכת, מתקשה להכיל את חוסר השקט מבית ואינה מצליחה לערער את היציבות במדינות מפתח בעולם הערבי. במבט קדימה, נראה כי תחילת כהונת ביידן עלולה לנסוך ביטחון עצמי בטהראן. הדבר עלול להגביר את תעוזתה ולבוא לידי ביטוי בקידום מהלכים מתריסים במזרח-התיכון ובניסיון להעמיק את ההשפעה האיראנית על עיצוב הסדר העתידי בזירות מפתח באזור, ובראשן סוריה, עיראק ותימן.

עשור לטרגדיה הסורית

ניר בומס וסטפן כהן

במרץ 2011 נעצרו מעאווייה וסאמר סיאסינה, שני צעירים בני 15 מהעיר דרעא שבדרום סוריה, יחד עם עוד 15 נערים בני גילם. זאת, לאחר שנתפסו בעת ריסוס כתובות גרפיטי על קירות בתים שבהן נכתב "הגיע תורך, יא דוקטור", כלומר קריאה לבשאר אסד לעזוב את השלטון. הנערים נעלמו, דבר שעורר הפגנות בדרעא אשר דוכאו באלימות על-ידי המשטרה. האירועים סימנו את ראשית "האביב הסורי", מחאה עממית קצרת ימים אשר במוקדה עמדה קריאה לשינוי פוליטי, ובה השתתפו יחדיו מוסלמים ונוצרים, כורדים ובני מיעוטים אחרים.

אותו אביב קצר הפך במהרה ל"חורף אסלאמי" סוער ועקוב מדם, ולאחר מכן למלחמת אזרחים אשר לוותה במאבק אכזרים של המשטר נגד אזרחיו. שחקני חוץ ומיליציות זרות לא איחרו להיפרס ברחבי

סוריה, בעוד הסורים עצמם ממלאים ברובם תפקידים של קורבנות ופליטים במלחמה שהפכה לאחד הטרגדיות הקשות ביותר במזרח-התיכון המודרני.

המלחמה בסוריה גבתה את חייהם של מעל חצי מיליון איש, וגרמה לכל סורי שני להפוך לפליט, בתוך המדינה או מחוץ לה. המערכה לא נעצרה בגבולותיה של סוריה וגלי ההדף שלה ניכרו בעבר וניכרים גם כיום באזור כולו, וכן בזירה הבינלאומית שאליה הגיעו מיליוני פליטים סורים.

המלחמה גבתה את חייהם של מעל חצי מיליון הרוגים¹, גרמה לכל סורי שני להפוך לפליט (בתוך המדינה או מחוץ לה). המערכה הקשה לא נעצרה בגבולותיה של סוריה וגלי ההדף שלה

ניכרו בעבר וניכרים גם כיום באזור כולו (במיוחד בירדן, תורכיה, לבנון ועיראק), וכן בזירה הבינלאומית, ובפרט באירופה, שאליה הגיעו מיליוני פליטים סורים.

ממרחק של עשור ניתן לסמן עשרה שינויים מרכזיים שהתחוללו בסוריה בעקבות הטלטלה האזורית:

1. **היעלמותה של מדינת הלאום?** מאז השתלטות מפלגת הבעת' על סוריה ב-1963, חתר השלטון בדמשק להקרין דימוי ולפיו מתבססת מדינת לאום ערבית מודרנית אשר בה היסוד הלאומי חזק יותר מאשר יתר הזהויות העל-לאומיות או התת-לאומיות. המציאות בסוריה כיום מנוגדת לחזון שניסו שליטיה לטפח במשך ארבעה עשורים. המלחמה, שהפכה עד מהרה לסקטוריאלית, חשפה את חולשתה של המערכת הסורית, ואת העובדה כי יסודות הזהות הדתיים, העדתיים והאתניים לא זו בלבד שלא נעלמו אלא השתמרו כל העת בעומק התודעה של התושבים בסוריה והתפרצו במלוא עוזם כאשר המסגרת המדינתית זועזעה. סונים שוב נלחמו נגד שיעים, מיליציות גויסו למען יעדים עדתיים, ומיעוטים כגון הדרוזים והכורדים מיהרו להתנתק ולפתח אסטרטגיות עצמאיות ויישויות אוטונומיות למחצה.

2. **צמצום דמוגרפי:** אחרי עשור של מלחמה עקובה מדם, למעלה מ-6.6 מיליון סורים - רובם סונים - מתוך 21 מיליון איש שחיו במדינה עד אז, הפכו פליטים. רוב הפליטים נמצאים במדינות השכנות: תורכיה (בה חיים 3.5 מיליון פליטים), ירדן ולבנון. בסוריה עצמה נמצאים כ-6.7 מיליון עקורים ו-11 מיליון בני אדם זקוקים לסיוע הומניטרי, מתוכם 4.7 מיליון באופן דחוף.² המשטר בסוריה אומנם קרא לאחרונה לפליטים לחזור לבתיהם³ אך ספק גדול אם אלה יוכלו או ירצו לחזור למולדתם ההרוסה. על רקע זה, השיעים והעלווים חיזקו את משקלם הכולל באוכלוסייה, מגמה שהתחזקה בין היתר בעקבות הגירה של סונים מסוריה והשתקעותם של שיעים באזורים וביישובים שבהם שכנו בעבר סונים ונוצרים.

3. **התמוטטות הכלכלה והעדר שיקום באופן:** המלחמה ריסקה את כלכלת סוריה שהצטמצמה משמעותית - ביותר מ-70% בין השנים 2010-2017. בתחילת 2011, הלירה הסורית התאפיינה ביציבות יחסית בשיעור של כ-50 לירות לדולר, אולם עם פרוץ המלחמה המטבע קרס והגיע לשפל חסר תקדים של כ-2,000 לירות לדולר במאי 2020. המשבר הכלכלי החריף עם החלת "חוק קיסר" שחוקק הממשל האמריקאי במטרה להעניש גופים הקשורים למשטר אסד. כיום, ההערכות לגבי עלות שיקומה של סוריה נעות בין 250 מיליארד דולר לטריליון דולר. זאת ועוד, על פי OCHA, שיעור האבטלה מגיע ל-50%, כאשר עליית מחירי המזון מגבירות את חוסר הביטחון התזונתי.

4. **שבריריות השלטון המרכזי:** עשור לאחר פרוץ מלחמת האזרחים, המשטר הסורי אינו יכול להחזיר לעצמו את השליטה בחלקים גדולים במדינה, בעיקר בצפון מערבה ובצפון מזרחה של סוריה. חלקים מצפון המדינה נכבשו על-ידי התורכים ובאי כוחם, כאשר חלקים אחרים - בעיקר ממזרח לנהר הפרת - נשלטים על-ידי הכורדים בתמיכה אמריקאית; תאי דאעש ממשיכים להיות פעילים⁴ ולבצע פיגועים (במיוחד במזרח סוריה), למרות קריסת "המדינה האסלאמית"⁵; מיליציות אחרות פועלות באין מפריע ברחבי המדינה בתמיכה איראנית וסורית; והמורדים הסורים, בסיוע תורכי, ממשיכים להחזיק בשטחים נרחבים באזור אידליב. מבחינת מרקם החיים - הלחימה גרמה בפרקי זמן ממושכים להשעיית טיסות מסחריות ולסגירת כבישים ומעברי הגבול, לצד החרפת בעיות חברתיות כגון פשיעה, סחר בסמים ושיעור התאבדויות גבוה.

5. **הצבא הערבי הסורי - פחות ערבי ופחות סורי:** לפני פרוץ מלחמת האזרחים, צבא סוריה מנה, לפי הערכות שונות, כ-300,000 חיילים, והורכב בעיקר מגיוסי חובה. באוקטובר 2015 עמד צבא סוריה על בין 80,000 ל-100,000 חיילים⁶, וזאת בעקבות גלים של עריקים ואבדות בנפש. הצבא אשר אומן להתמודד עם איומים חיצוניים ופנימיים, מצא עצמו ממוקד במלחמת אזרחים, אשר בה נעשה שימוש בנשק כימי ובהטלת חביות נפץ על ריכוזי אוכלוסייה. זאת ועוד, שורות הצבא התמלאו ב"שחקני חיזוק" שיעיים - רובם הגיעו בחסות איראן - וחוזקו ביועצי פיקוד רוסים, איראנים ואנשי חיזבאללה.

6. **התבססות משפחת אסד כשושלת שלטונית:** שושלת אסד מציינת השנה 50 שנה להקמתה והפכה למשפחה הלא מלוכנית ששלטונה הוא הממושך ביותר בעולם הערבי המודרני.⁷ כלל בני המשפחה, כמו בחצי המאה האחרונה, ממלאים עמדות מפתח בממשל הסורי ונתמכים בידי העדה העלווית אשר רואה במעמד הדומיננטי ערבות להשפעתה ולעצם שרידותה במדינה. שושלת אסד ניצבת בפני אופוזיציה שאינה יותר מאשר גוף אמורפי המורכב מקבוצות בעלות אידיאולוגיות שונות ואף מנוגדות. חלק ניכר ממנהיגיה הוגלה או חוסל, ולפחות כרגע קשה לראות באותה האופוזיציה כוח אשר בכוחו לשמש חלופה לשושלת אסד.

7. **איראן - כאן כדי להישאר:** טהראן אומנם הייתה בעלת ברית אסטרטגית של סוריה עוד לפני המלחמה, אך מעורבותה העמוקה במלחמת האזרחים הידקה עוד יותר את הקשר בין שני המשטרים, ולמעשה הביאה לפיתוח תלות של שלטון אסד באיראן והפכה את האחרונה לכוח החיצוני המשמעותי ביותר בסוריה. השתתפות האיראנים במלחמה - באמצעות אספקת נשק, יעוץ צבאי ושיגור מיליציות שיעיות - החליפה את הצבא הסורי שנחלש. במוקד המאמץ האיראני ניצב ארגון חזבאללה, אשר מאז ייסודו התמקד בזירה הלבנונית ובאופן מהיר יחסית מצא את עצמו נלחם בזירה הסורית בשליחותה של איראן.

8. **הכורדים - "כמעט עצמאות":** הכורדים בסוריה, המהווים כ-10% מאוכלוסיית המדינה, היו אולי היחידים שקצרו רווח מסוים מהמלחמה. מקבוצה ענייה ושולית הפכו הכורדים לגורם אשר יש להתחשב בו ושולט כיום על טריטוריה בצפון המדינה שבה נמצאים משאבי נפט ומקורות מים מרכזיים. הברית הכורדית-אמריקאית סייעה לכורדים לפתח אוטונומיה דה-פקטו בחבל רוג'בה, וייתכן שגם הייתה מגיעה לכדי הבשלה מדינתית אילולא החליטה ארצות-הברית בנובמבר 2019 להוציא את כוחותיה מהאזור, דבר שעודד את תורכיה לכבוש חלקים גדולים מצפון סוריה, מהלך שנתפס בעיני הכורדים כבגידה קשה.

9. **רוסיה - שיבת "הסנדק של דמשק":** התערבות מוסקבה בקלחת הסורית נבעה משילוב בין חשש מהתחזקות וזליגה של גורמים אסלאמיים קיצוניים לתוך שטח רוסיה (בעיקר לקווקז), לבין רצון לשמור על נכסים צבאיים כגון בסיס הצי הרוסי בנמל טרטוס. נוסף לכך, רוסיה שואפת להשיג מנופים כלפי המערב ולשמור על נכסי הנצרות האורתודוקסית בסוריה. הרוסים הרחיבו את מעורבותם בלחימה החל מספטמבר 2015 באמצעות שיגור כוחות אוויריים, והצליחו להטות את הכף לטובת המשטר שעד אז הפסיד כ-70% משטחה של סוריה. הרוסים העמיקו מאז את אחיזתם בסוריה והשתלטו על נכסים אסטרטגיים במדינה, תוך פיתוח תחרות גוברת עם האיראנים.

10. **דרום מערב סוריה - סיום יציבות בת 40 שנים:** הגזרה הגובלת בישראל וירדן שינתה פניה בעשור האחרון. מאזור שלו יחסית הפכה אותה הגזרה לזירת התכתשויות שהחליפה ידיים בין מורדים מקבוצות שונות, כוחות משטר ומיליציות פרו-איראניות. חלק קטן מהגזרה הפך לאזור חסות ישראלי אשר בו קודם פרויקט "שכנות טובה" שבמסגרתו הוענקו סיוע הומניטרי וטיפול רפואי לאלפי סורים. למרות השתלטות משטר אסד על האזור, הוא ממשיך להתאפיין במאבקים בין קבוצות שונות: כוחות משטר נגד מורדים מקומיים, כוחות פרו-רוסים נגד כוחות פרו-איראניים, מיליציות דרוזיות, וכן חיזבאללה ומשמרות המהפכה, וכן ישראל נגד שלוחיה של איראן.

"הקדרה הסורית" תמשיך כנראה לבעבע גם במהלך 2021. למערכה הצבאית צפויה להתלוות מצוקה הומניטרית חריפה. לאחר עשור של מלחמה הפכה סוריה למדינה נחשלת, ולא ברור אם ימצא שחקן בינלאומי שידע או שיהיה מעוניין להשקיע בשיקומה.

פתרון פוליטי למשבר בסוריה אינו נראה באופק. לפחות בשלב הזה, נראה כי "הקדרה הסורית" תמשיך לבעבע גם במהלך 2021. למערכה הצבאית צפויה להמשיך להתלוות מצוקה הומניטרית חריפה. לאחר עשור של מלחמה הפכה סוריה למדינה נחשלת, ולא ברור אם ימצא שחקן בינלאומי שידע או שיהיה מעוניין להשקיע בשיקומה. יתרה מזאת, נראה כי כמה

משחקני המפתח הפועלים במערכה הסורית, ובראשם תורכיה והכורדים, אינם רוצים כלל בשיקום כוחו של השלטון המרכזי. שבב תקווה ניתן למצוא בפעילותן של רוסיה, ארצות-הברית, מדינות המפרץ, ירדן וישראל המעוניינות בהרחקת הגורמים הקיצוניים לצורך השגת יציבות בסוריה, ואשר בחסותן עשוי אולי להתבסס סדר חדש במדינה.

הערות

1. קשה לאמוד את מספרם של ההרוגים בסוריה וההערכות הרשמיות של ארגון האו"ם וארגוני זכויות אדם נוספים הינן נמוכות יותר. האופוזיציה הסורית טוענת למספרים של מעל למיליון הרוגים.

2. 17 November 2020, OCHA "Syria: Complex Emergency Plan of Action Operation Update", retrieved on 23/11/2020 from <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/syria-complex-emergency-emergency-plan-action-operation-update-mdrsy003>

3. Russia-backed conference on Syrian refugees dismissed as 'dog and pony show', *Arab News*, 13 November 2020, , retrieved on 27/11/2020 from <https://www.arabnews.com/node/1762381/middle-east>

4. Joseph V. Micallef, "A Year After al-Baghdadi's Death, ISIS Is Alive -- and Growing", *Military. Com*, 6 November 2020, retrieved on 28/11/2020 from <https://www.military.com/daily-news/opinions/2020/11/06/year-after-al-baghdadis-death-isis-alive-and-growing.html>

5. "Remarks by President Trump on the Death of ISIS Leader Abu Bakr al-Baghdadi", *White House*, 27 October 2019, retrieved on 28/11/2020 from <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-death-isis-leader-abu-bakr-al-baghdadi/>

6. Pesach Malovany & Nehemiah Burgin, "Mother Russia Holds the Reigns", *Israel Defense*, 16 February 2018, retrieved on 30/11/2020 from <https://www.israeldefense.co.il/en/node/33090>

7. Zeina Karam, "In ruins, Syria marks 50 years of Assad family rule", *AP*, 12 November 2020, retrieved on 28/11/2020 from <https://apnews.com/article/iran-lebanon-france-bashar-assad-syria-ecb41dfa5da29387740a5fadaa27d31e>

האומנם נס? - ירדן נוכח האביב הערבי

תומר ברק

בתום עשור לאביב הערבי, נראה כי המשטר הירדני הצליח לשמור על יציבותו, וזאת למרות שהתמודד ועדיין מתמודד עם אתגרים עזים שמקורם בטלטלה האזורית, ובראשם: מציאות כלכלית-חברתית רעועה, גלי פליטים המוניים (בעיקר מסוריה), עליית גורמים אסלאמיים קיצוניים בתוך הממלכה ועל גבולותיה, הקרבות של המתח המתמשך במערכת הפלסטינית, ובשנה האחרונה משבר הקורונה על השלכותיו הכלכליות והחברתיות. ברקע ניצבים מאפייני היסוד הבעייתיים של ירדן אשר מהווים

בסיס לחוסר יציבות מובנית, ובראשם שסעים חברתיים (עבר ירדניים מול פלסטינים; מרכז מול פריפריה), קיצוניות דתית מבית, ומוקדי מתח עם ישראל, במיוחד בנושא הפלסטיני.

בתום עשור לאביב הערבי, המשטר הירדני הצליח לשמור על יציבותו, חרף התמודדותו עם אתגרים עזים, ובראשם: מציאות כלכלית-חברתית רעועה, גלי פליטים המוניים (בעיקר מסוריה), עליית גורמים אסלאמיים קיצוניים, ובשנה האחרונה משבר הקורונה על השלכותיו הכלכליות.

המלך עבדאללה, בשנה ה-22 לשלטונו, מתמודד עם מגוון האתגרים באמצעות שילוב בין מאמצי הרגעה של המתחים מבית, גיוס סיוע כספי מהזירה הערבית והבינלאומית וגיבוש קואליציות נוכח האיומים הביטחוניים תוך הצגת הממלכה כנכס אסטרטגי עבור שותפיה באזור ובמערב.

כל זאת במקביל להידוק השליטה על המערכת השלטונית והציבורית, והגברת הפיקוח וההגבלות על האופוזיציה, ובמיוחד על תנועת האחים המוסלמים.

המחאה החברתית

הציבור הירדני אינו בנוי מקשה אחת, אך כלל רכיביו מתאפיינים ביסוד דומה בולט: תסכול עמוק נוכח המצב הכלכלי הרעוע בממלכה.¹ גלי המחאה הציבוריים ההמוניים של האביב הערבי באו לידי ביטוי שולי בירדן, אולם גלי ההדף המאוחרים שלהם ניכרו בממלכה במלוא עוזם. גל המחאה המשמעותי האחרון התרחש בקיץ 2018. הזרז להתפרצות היה כוונת הממשלה להטיל מס הכנסה מוגבל על הציבור כחלק מתוכנית התייעלות בהובלת קרן המטבע העולמית. המחאה הובלה על-ידי האיגודים המקצועיים (אשר מרביתם נשלטים על-ידי האחים המוסלמים) אך הצטרפו אליה קהלים נרחבים מרחבי הממלכה.

מחאת 2018 הייתה חריגה בהיקפיה ובעוצמתה. היא נמשכה שבועות מספר, הובילה להשבתה כללית של המשק והשתתפו בה ברחבי הממלכה מאות אלפי ירדנים צעירים ובני המעמד הבינוני. נוסף לכך, התגלו במהלכה גילויי אלימות ספורדיים ובאופן חריג מאוד גם נשמעו קריאות והונפו שלטים נגד המלך (ולא רק נגד הממשלה). הממשל הגיב באמצעות שילוב בין אכיפה כוחנית של מנגנוני הביטחון לבין מהלכי הרגעה כגון ביטול ודחייה של חלקים מתוכנית המס (בשיטות של הקמת וועדה ויישום חלקי, מדורג ותוך פיצוי). זאת לצד מהלכים סמליים ותיקים שנועדו להפגין לכאורה היענות לדרישות הציבור, ובראשם פיטורי ראש הממשלה המכהן ומינוי אחר במקומו.

במקביל למחאות הכלכליות מתקיימות כל העת בירדן גם מחאות נגד השחיתות השלטונית ובעד רפורמות פוליטיות. אלו נענות על-ידי השלטון במאמץ הסברה שבו מוצג המאבק שמקודם נגד השחיתות, לצד שהאיפה לקידום חזון של העמקת מעורבות הציבורית במערכת הפוליטית (אם כי המלך נמנע בשלב זה ממימוש שינוי ברוח זאת בטענה כי העיתוי לכך לא נוח).

לעיתים נוצרת התלכדות בין הדרישות הכלכליות של המוחים לבין קריאות אנטי-ישראליות ודרישות להגבלת היחסים עם ישראל, עד כדי ביטול הסכם השלום. במספר מקרים העדיף השלטון להיענות לאותן דרישות, כמו למשל בהימנעות המלך מהארכת הסכמי החכירה של צופר ונהריים, וזאת כדי לשכך מתח ציבורי-כלכלי שהתפתח על רקע הפגנות "חוק מס ההכנסה".

ההתמודדות עם האופוזיציה האסלאמית

הצמרת הירדנית חזתה בבעתה בעליית האחים המוסלמים לשלטון במצרים. למרות הדחת התנועה מהשלטון במצרים ב-2013, החשש מהישנות התרחיש גם בממלכה עודנו מקנן בצמרת הירדנית. עד היום התמודד המלך עבדאללה עם האחים המוסלמים בירדן באמצעות שילובם בחיים הפוליטיים (לרבות היתר לנציגות מצומצמת מטעמם בפרלמנט), לריסון ופיקוח קפדניים. לאחר אירועי המחאה הנרחבים בקיץ 2018, אשר בהם הייתה לאחים המוסלמים מעורבות עמוקה, נראה כי גמלה בלב המשטר החלטה להגביל עוד יותר את הארגון, ובחודשים האחרונים, בין היתר בחסות חוקי החירום שנקבעו במסגרת ההתמודדות עם נגיף קורונה, ננקטים צעד ריסון נוקשה נגד האחים המוסלמים, ובבחירות הפרלמנטריות בנובמבר 2020 פחת כוחם של נציגי התנועה.

מימד קיצוני יותר של האתגר האסלאמי גולם בעלייתה של "המדינה האסלאמית" בשנת 2014, אשר הולידה גל של הקצנה דתית ברחבי העולם המוסלמי שלא פסח גם על ירדן. גורמי הארגון ביצעו מספר פיגועים קשים בממלכה, כאשר הבולטים שבהם התרחשו בכרך בדרום ירדן (דצמבר 2016, 14 הרוגים), בסלט בצפון הממלכה (אוגוסט 2018, 4 הרוגים) ובג'רש בצפון הממלכה (נובמבר 2019, 8 פצועים). במספר ממחוזות הממלכה, בדגש על מען בדרום, אף נצפו בשיא עוצמתה של "המדינה האסלאמית", דגלי דאעש בבתים של תושבי המחוז. בהקשר הזה עלה חשש כבד בירדן ובמערב שמא גל הפליטים הסורים ינוצל להחדרת מפגעים ואמצעי לחימה לשטח הממלכה.²

מול האתגר הביטחוני, המשטר הפעיל קשת אמצעים: החל מפעילות מודיעינית לניטור מסגדים, גורמי דת ופעילים עוינת באוניברסיטאות, צנזור ופיקוח שהושת על הרשתות החברתיות, ניהול מגעים עם ראשי שבטים וחמולות, ומבצעים ביטחוניים. לאורך זמן, ובפרט בעקבות קריסת "המדינה האסלאמית" (2017) פחת האתגר הביטחוני הפנימי. עם זאת, מעת לעת מתפרסמים דיווחים על לכידת תאי דאעש בממלכה, ובמספר פעמים אלה אף הצליחו לבצע פיגועים.

האתגר הכלכלי³

כלכלת ירדן מתאפיינת בחולשה בסיסית הנובעת ממספר סיבות: ירדן נעדרת מנועי צמיחה משמעותיים (מחצבים ומשאבי טבע, מים ושטחים פוריים, מיקום גיאוגרפי על צירי מסחר); אין בה הון אנושי התומך תעשיות ידע מתקדמות; שוק התעסוקה והממסד בממלכה רוויים בשחיתות; וקיימת בירוקרטיה המקשה על פיתוח עסקי וקליטת השקעות.

בעשור שלפני הטלטלה הנהיג המלך מדיניות כלכלית מוצלחת אשר בעקבותיה גויסו הון והשקעות ונרשמה צמיחה במשק בשיעורים של כ-8% בשנה (בשנים 2004-2008) וצומצם החוב הממשלתי לכדי 55% מהתמ"ג בשנת 2008. ואולם, הטלטלה בלמה את ההתפתחות החיובית, והמשק הירדני מתמודד כיום עם שלוש בעיות קשות:

1. גל הפליטים הסורים - לפי אומדנים ירדניים כ-1.4 מיליוני פליטים פזורים ברחבי הממלכה מאז 2011 ומהווים כיום כ-15% מאוכלוסיית המדינה. אלה מטילים עומס כלכלי ניכר על משאביה המוגבלים גם כך של הממלכה. למרות שירדן זכתה לסיוע בינלאומי נדיב לצורך הטיפול בפליטים, הוא אינו מספיק לכיסוי הוצאותיה בנושא.

2. הניתוק הפיסי של ירדן מסוריה ומעיראק בעקבות סגירת מעברי הגבול לאחר תחילת מלחמת האזרחים בסוריה ועם עליית "המדינה האסלאמית" בעיראק ובסוריה מאז 2014 גרם לכך שערוצי הייבוא והייצוא לירדן נפגעו זו נאלצה לתור אחר חלופות יקרות יותר.

3. צמצום הסיוע הכלכלי החיצוני - מגמה שנבעה מהקשיים הכלכליים של הגורמים התומכים בירדן, ובראשם מדינות המפרץ. במקביל, ובפרט עם תחילת מגפת הקורונה, צמצום ההעסקה של ירדנים במפרץ הוביל לפגיעה בהעברת כספים למשפחותיהם בממלכה באופן שמוסיף לקשיים במשק הירדני.

מכלול הבעיות הוביל את המשק הירדני לקיפאון עמוק בעשור האחרון. הצמיחה התכווצה לשיעור של 2-3% בשנה עד שנת 2019. במקביל, החוב הממשלתי האמיר למעל 100% מהתמ"ג כיום. לפי מירב התחזיות, משבר הקורונה צפוי להוביל לפגיעה נוספת בצמיחה ולהתכווצות של 5% בשנת 2020 (לפי תחזית קרן המטבע הבינלאומית) טרם חזרה לצפי צמיחה של 3.4% ב-2021.

ההתמודדות הירדנית עם אתגרי הכלכלה ממוקדת בשני מאמצים. הראשון - ניסיון לקדם רפורמות מבניות במשק, תביעה שהועלתה על-ידי קרן המטבע הבינלאומית כתנאי להגשת סיוע, אך עוררה זעם בקרב הציבור הירדני שחש כי הוא נדרש לשלם את המחיר (צמצום סבסוד או הגדלת נטל המיסוי).

הרפורמות נשחקו וההתייעלות המשקית בירדן הייתה מוגבלת. המאמץ השני היה גיוס סיוע חוץ, תוך תמרון של המלך עבדאללה בין משענותיה המסורתיות של ירדן במפרץ אשר צמצמו את תמיכתן בממלכה לבין מדינות המערב שהגדילו את תמיכתן בה. במסגרת הזאת, גיוס סיוע אמריקני בשיעור מיליארד דולרים בשנה, לצד תמיכה ממדינות נוספות המשלימה את סעיף סיוע החוץ לסכום של בין 3 ל-3.5 מיליארדי דולרים בשנה (בין חמישית לרבע מתקציב המדינה).

אתגרי הביטחון בגבולות

הטלטלה האזורית המחישה כי גבולותיה של ירדן עם שכנותיה אינם בטוחים עוד וכי אבטחתם מחייבת הקצאת משאבים רבה יותר מאשר בעבר. מגבולות רגועים יחסית עם סוריה ועיראק, ירדן מצאה עצמה כיריבה של משטר אסד אשר בשנת 2012 אף איים "להבעיר את האזור", ובהתמודדות עם "המדינה האסלאמית" בגבולה המזרחי והצפוני. לכך נוספה בשנים האחרונות התבססות של הציר השיעי על גבולות הממלכה, מגמה הנתפסת גם היא כאיום ביטחוני מרכזי בעיני ירדן.

התמודדות ירדן עם האיומים הביטחוניים החיצוניים מחייבת בניית שותפויות והישענות על ארצות-הברית. בעשור האחרון ירדן הייתה שותפה משמעותית בקואליציה הבינלאומית נגד "המדינה האסלאמית" והפעילה כוח אווירי נגד מטרות בסוריה ובעיראק. גם נוכח האיום האיראני, ירדן מתאמת מהלכיה באופן הדוק עם ארצות-הברית ויתר בנות בריתה באזור. במקביל, הממלכה מושיטה יד - באופן מהוסס וחשדני - למשטר אסד במטרה לפתוח מחדש את ערוצי הסחר בין שתי המדינות, וחותרת לבנות שותפויות אזוריות שתכליתן לסייע בייצובה של עיראק.

האתגר הפלסטיני

כל התפתחות בסכסוך הישראלי-פלסטיני משפיעה ישירות על ירדן. הטלטלה הערבית אמנם דחקה את הסוגיה הפלסטינית לקרן זווית בעולם הערבי ובמערכת הבינלאומית, אך בירדן הקרבה הפיזית והחברתית לנושא הותירה את הנושא בלב השיח הציבורי והמדיני.

עם עליית ממשל טראמפ והצגת "עסקת המאה", ירדן חשה נסיגה במעמדה ההיסטורי כגורם מפתח בעולם הערבי בהקשר הפלסטיני. ירדן נדחקה לתמרן מול הממשל האמריקני אשר מחד גיסא דרש הירתמות לתוכנית, ומאידך גיסא היווה משענת כלכלית, מדינית וביטחונית מרכזית. נוסף לכך, המלך נדרש לאזן בין שימור הסכם השלום עם ישראל (נכס אסטרטגי בראי ירדן) ובין עמדותיו הקרובות לעמדות הרשות הפלסטינית. לשם כך, נקט עבדאללה לפרקים קו נוקשה כלפי ישראל במטרה להרגיע את הציבור, אך במקביל שימר ואף טיפח את מארג היחסים הביטחוני החשאי עם ישראל החיוני עבור הממלכה.

במבחן הזמן - ירדן צלחה עשור נפיץ בהקשר הפלסטיני, שכלל בין היתר את מבצע "צוק איתן" (2014), משבר המגנומטרים (2017), העברת השגרירות האמריקנית לירושלים (2018), אי חידוש הנספחים להסכם השלום בנושא מובלעות צופר ונהריים, שיח החלת הריבונות הישראלית על איו"ש (שלא

התממש) וקידום הנורמליזציה. על רקע כניסת ממשל ביידן לתפקידו, פוחת החשש הירדני ממהלכים אמריקניים שאינם מתואמים עמה. בה בעת, התנעה מחודשת של המו"מ המדיני עשויה להשיב את העיסוק בסכסוך לקדמת הבמה באופן שמצד אחד יחדד את משקלה של ירדן בנושא הפלסטיני, אך מהצד השני גם עלול ליצור מתח במרחב הציבורי הירדני, במיוחד אם השיח המדיני ייקלע למשברים או יעמוד בפני צורך לקבלת הכרעות כבדות משקל.

משבר הקורונה - מאזן ביניים

ירדן צלחה בהצלחה את חודשיו הראשונים של המשבר באמצעות נקיטת אכיפה קשוחה. אלו כללו עוצר כללי ממושך וסגירת מרבית מעברי הגבול היבשתיים. זאת, לצד גיוס כספי סיוע נוספים שהקלו על המצוקה הכלכלית. ואולם, החל מספטמבר ירדן חווה "גל שני" הכולל זינוק משמעותי בשיעור התחלואה (מחולים בודדים ביום "בגל הראשון" למעל 5500 ביום בשיא "הגל השני") ובמספר מקרי המוות (מ-10 עד מחצית יולי לכדי 3500 מתים עד מחצית דצמבר).

למרות המצב הקשה, ממשלת ירדן מתקשה לקדם אכיפה יעילה וזאת בעיקר בשל חשש מסרבנות ציבורית. מנגד, הוא מקדם מהלכים פוליטיים שנועדו להציג לכאורה נחישות בהתמודדות עם המגפה. כך, בעקבות שחיקה באמון הציבור בממשלה, ביצע המלך באוקטובר האחרון חילופי גברי נרחבים בצמרת הממשל. במסגרת זו, המלך מינה את מקורבו, איש הלשכה המלכותית, בשר אל-חצ'אונה, לראש ממשלה והחליף את סגל השרים העוסק בקורונה (בריאות, פנים וכלכלה).

סיכום

בתום העשור הסוער התבדו החששות אשר עולים מעת לעת ביחס ליציבותה של הממלכה. כל זאת, הגם שירדן מתמודדת כעת ותמשיך להתמודד גם בעתיד עם אתגרים קיומיים חריפים מבית ומחוץ. הצלחת ירדן אינה נובעת רק מרתיעת הציבור נוכח מוראות האביב הערבי, אלא מהווה תולדה של התנהלות מושכלת וזהירה

שרידות המשטר הירדני בעשור האחרון אינה נובעת רק מרתיעת הציבור נוכח מוראות האביב הערבי, אלא מהתנהלות מושכלת וזהירה של המלך, בעיקר בזירה הפנימית, לצד עשייה מאומצת מצד שחקנים בקהילה הבינלאומית ובאזור שרואים ביציבות ירדן אינטרס אסטרטגי.

של המלך, בעיקר בזירה הפנימית, לצד עשייה מאומצת מצד שחקנים בקהילה הבינלאומית ובאזור שרואים ביציבות ירדן אינטרס עבורם ונכונים להשקיע משאבים לשם ייצובה וקיומה של הממלכה.

בראייה קדימה, ירדן תמשיך, כאמור, להתמודד עם אתגרים שיאיימו על יציבותה, לכידותה ושרידותה. כלכלתה הרעועה אינה צפויה להשתנות מן היסוד, המבנה החברתי ימשיך להיות רווי מתחים, היחס הציבורי כלפי המלך עודנו אמביוולנטי, וההקשר הישראלי-פלסטיני יוסיף לשמש נפץ אפשרי. כל אלה יציבו מבחן ליכולתו של המלך להמשיך ולשמר את יציבות הממלכה באמצעות שילוב בין ליכוד הציבור סביב אתגרי השעה ורתימת תמיכה חיצונית, נוסחה שהבטיחה עד היום את שרידות הכתר ההאשמי.

הערות

1. המצב הכלכלי ניצב בראש סדר היום של המשטר והציבור בירדן. דוגמה לכך ניתן לראות בסקר שערך המרכז הערבי למחקרים ולימודי מדיניות באוקטובר 2020 ממנו עלה כי 78% מהנשאלים מגדירים את מצב הכלכלה כגרוע או גרוע מאוד. ראו <https://www.dohainstitute.org/en/Lists/ACRPS-PDFDocumentLibrary/Arab-Opinion-Index-2019-2020-Inbreef-English-Version.pdf>. בסקר אחר מדצמבר 2019 (סקר "הדופק של הרחוב הירדני" מטעם האוניברסיטה הירדנית) 71% מהנשאלים קבעו כי סוגיות כלכליות צריכות לעמוד בראש סדר העדיפויות של הממשלה. <https://www.jordantimes.com/news/local/jobs-economy-top-jordanians%E2%80%99-2020-priorities-%E2%80%94-survey>.
2. <https://www.kas.de/> , https://www.jois.eu/files/11_454_Alshoubaki%20et%20al.pdf
documents/279984/280033/The+Impact+of+the+Syria+Crisis+on+Jordan's+Terrorist+Threat.pdf/32ce4d33-2922-eb82-f958-49da437f8e7b?version=1.1&t=1554984370139
3. הנתונים הכלכליים נלקחו מתוך דוחות קרן המטבע הבינלאומית (<https://www.imf.org/en/Countries/>) והלמ"ס הירדני (<http://dosweb.jor>).
הבנק העולמי (<https://data.worldbank.org/country/jordan>) והלמ"ס הירדני (<http://dosweb.jor>).
(JOR#ataglance) <http://dosweb.jor>.

האם החזון הדמוקרטי בעולם הערבי בר מימוש?

קסניה סבטלובה

עשור שלם עבר מאז שהירקן התוניסאי מוחמד בועזיזי הצית עצמו למוות בעיירה סידי בו זיד וגרם לתגובת שרשרת עצומה שהביאה בשלב הראשון להפלת נשיא תוניסיה זין אל-עבאדין בן עלי, ובהמשך להסתלקותם של מובארכ במצרים, עלי עבדאללה צאלח בתימן ומועמר קד'אפי בלוב.

על פי סקרי דעת הקהל שנערכים בעולם הערבי, עולה כי הצעירים הערבים כיום, אשר היו ילדים או נערים בראשית האביב הערבי, אינם חולקים עוד חלומות דומים לאלה של צעירי 2010-2011. הם מיואשים לחלוטין מהאפשרות לבסס סדר פוליטי חדש, דמוקרטיזציה, רפורמה חברתית או הצלחה כלכלית, ובמקום זאת כמהים להגר ממדינותיהם, בין היתר לטובת חיים במדינות המפרץ, מלכות אבסולוטיות שבאופן פרדוקסלי הפכו בעיני רבים למודל המדינה הערבית האידאלית.

מאמר זה דן בשאלה כיצד התהליך שהחל בדרישה לצדק, חופש וחירות הביא בסופו של דבר לכאוס, לעליית כוחות קיצוניים, ולבסוף להתחזקות האוטוקרטיה הערבית, אלה שהיו היעד אשר נגדו יצא הציבור לרחובות ב-2011. נוסף לכך המאמר מנתח מהם הסיכויים למימוש חזון הדמוקרטיה בנסיבות הקיימות כיום במזרח-התיכון.

"דמוקרטיה בעיני המתבונן"

למרות שבמספר מדינות ערביות שבהן פרצו בשנת 2011 מחאות ציבוריות הייתה קיימת אופוזיציה כלשהי (למשל במצרים, תימן ובחריין), מעטים בלבד ידעו לנסח באופן חד וברור את דרישותיהם או לתאר את קווי המתאר של המשטר הרצוי. יתרה מכך, המחאות לא היו מאורגנות ברובן הגדול, וגורמי האופוזיציה אשר התיימרו להנהיגן היו מפולגים בינם לבין עצמם ויעדיהם שונים זה מזה.

השלטים שנישאו בכיכר תחריר בקהיר בינואר-פברואר 2011 המחישו את ריבוי הפנים של מהפכות האביב הערבי: באחדים הועלתה קריאה לכוון משטר דמוקרטי, באחרים דרישות לצדק חברתי, בעוד שברבים שובצו סיסמאות ברוח האסלאם הקיצוני. כך אפוא, התנפצה המציאות בפני כל אלה שניסו בהכרח לשוות למחאה צביון של התארגנות ציבורית למען מימוש חזון דמוקרטי-ליברלי.

העדר הנהגה מצד אחד הקל על המהפכנים, שכן המשטר התקשה לזהות ולנטרל את הגורמים המנהיגים, אך מצד שני, לאחר שהושגה המטרה העיקרית שאפיו המפגינים, קרי הדחת השליט, רבים מהם לא ידעו להגדיר מהו הצעד הבא ולא נטלו חלק בהליך קבלת ההחלטות. במציאות הכאוטית שנוצרה לאחר התהפוכות רק החזקים, אלה שהיו המאורגנים ביותר שרדו והפכו דומיננטיים, ובראשם הארגונים האסלאמיים.

"הדיפ-סטייט" לא הלך לשום מקום, הוא רק שינה צורה

הגורם שאיחד את כולם - החל מסטודנטים ליברלים מהאוניברסיטה האמריקאית של קהיר ועד לסלפים הקיצוניים בתוניסיה - היה ההתנגדות לשליט אשר הפך סמל לסדר אנכרוניסטי ורקוב מהיסוד. במצרים ההמונים דרשו להוציא להורג את מובארכ, בסוריה צוירה דמותו של בשאר אסד בתוך ארון מתים, ובתוניסיה פשטה השמועה ולפיה בני המשפחה של הנשיא זין אל-עבאדין בן עלי בורחים עם מזוודות עמוסות בתכשיטים ודולרים (כפי שאכן קרה).

ההמונים צדקו במובן מסוים. במהלך עשרות שנות שלטונם אותם המנהיגים רוקנו את מוסדות השלטון בארצם מתוכן, ופגעו אנושות בבתי המשפט, בבתי הנבחרים ובתקשורת. חלקם נשען על תמיכת הצבא, ואחרים על שכירי חרב שהיו נאמנים להם באופן אישי, או על מארג של שבטים ועדות שאליהם הם השתייכו. המשטרים הערבים אסרו ברובם על קיומן של מפלגות פוליטיות, וכפועל יוצא התרבות הפוליטית המאפשרת בנייה הדרגתית של מוסדות, תהליכים והתפתחות של תנועות פוליטיות ומפלגות לא הייתה קיימת.

כל אותם התהליכים גרמו לכך שברבות ממדינות ערב לא היו קיימים כלל מוסדות מדינה מתפקדים בעת שפרץ האביב הערבי. המשטרה המצרית הסתתרה בבתיים מחשש מפעולות נקם מצד האזרחים או הפעילה גדודים של ביריוני רחוב (**בלתגיה**) נגד המוחים, ובסוריה המדינה הפסיקה להתקיים באותם אזורים שנשלטו על-ידי המורדים. בחלקים גדולים של העולם הערבי הלימודים בבתי הספר ובאוניברסיטאות הופסקו, בתי המשפט לא תפקדו ואספקת המזון שובשה קשות.

המהפכנים ברוב מדינות ערב לא היו בעלי יכולת להשתלט על הכאוס שנוצר כתוצאה מקריסת המערכות השלטוניות, וכן בעקבות פעולות מכוונות של ה"דיפ-סטייט", כלומר המדינה החבויה מתחת לפני השטח, שלעיתים מכונה "מדינה בתוך מדינה". גם כאשר הודחו שליטים ופוזרו המועצות הלאומיות והממשלות, היסודות הקבועים והחזקים במדינות הללו - בעיקר ראשי מערכות הביטחון למיניהן - המשיכו להחזיק במושכות השלטון ונתמכו בידי מדינות ערביות שלא נפגעו מהאביב הערבי והיו מעוניינות למנוע תהפוכות באזור ולבלום התפשטות מהפכות לשטחן.

כאמור, היחידים אשר יכלו להתמודד עם ערעור הסדר הקיים ואף לנסות לנצלו לטובתם היו אנשי האחים המוסלמים. אלה היו מאורגנים היטב, בעלי אידאולוגיה סדורה ואחיזה איתנה במרחב הציבורי. כל אלה איפשרו להם לשרוד ואף לשמר את כוחם משך עשרות שנים של דיכוי מצד השליטים הערביים. כאשר האחרונים נעלמו נפתחה בפניהם הזדמנות לממש את חזונם. שוחרי הדמוקרטיה בעולם הערבי שוב נותרו בחולשה בסיסית וניצבו בפני בחירה בין ברירות רעה וגרועה: משטר אוטוריטרי כמו זה שנגדו הם נאבקו, או דומיננטיות של כוחות אסלאמיים.

מצבם של מי שביקשו להצטייר ככוחות הדמוקרטיים העולים אשר חתרו להצעיד את העולם הערבי לכיוון חדש עגום למדי כיום: רבים מהפעילים של אותם ארגונים הושלכו לבתי כלא, אחרים סיימו את חייהם באופן טרגי או במקרה טוב יותר נמלטו מארצותיהם, מחשש לביטחונם ולאחר שהתייאשו מהתקווה לממש שינוי עמוק בעולם הערבי.

בברירה שבין משטר אוטוריטרי אך יציב המקיים קשר עם ישראל, לסדר אסלאמי הנשען על הצבעה דמוקרטית, נראה כי ישראל מעדיפה את החלופה הראשונה. בעיית היסוד של אותה המשוואה היא ההישענות על דיכוי עמוק, אשר מלווה בחוסר שקט מתמשך שעלול להתפרץ בכל עת.

שאלת הדמוקרטיה בעולם הערבי מציבה את ישראל בפני דילמה: מצד אחד כמובן ישנה בישראל כמיהה בסיסית ולפיה מדינות האזור ייהפכו לדמוקרטיות יציבות. מהצד השני ישראל למדה כי התוצאה הסופית של מהפכות שמתחילות בדמוקרטיות עלולה להיות התחזקות

או עלייה לשלטון של כוחות קיצוניים, כפי שאירוע לפני למעלה מחצי מאה באיראן, לפני עשור וחצי במערכת הפלסטינית ולפני עשור במצרים. בברירה שבין משטר אוטוריטרי אך יציב המקיים קשר עם ישראל לבין סדר אסלאמי הנשען על הצבעה דמוקרטית, נראה כי ישראל מעדיפה את החלופה הראשונה. בעיית היסוד של אותה המשוואה היא ההישענות על דיכוי עמוק, אשר מלווה בחוסר שקט מתמשך שעלול להתפרץ בכל עת.

הסיבות שהביאו לפרוץ האביב הערבי, ובראשן עוני, אבטלה, שחיתות ואלימות משטרית - לא נעלמו. גם רצון של קבוצות שונות בציבור לקדם דמוקרטיזציה לא נעלם. עלאא' אל-אסואני, הסופר המצרי הנודע ניסח את המצב ששורר בארצו ובמדינות ערביות אחרות באופן הבא: "מאז 1952 אנו ניצבים בפני שתי בחירות נוראיות: דיקטטורה שנתמכת על-ידי הצבא או דיקטטורה פנאטית דתית. המהפכה שמה לפניה כמטרה את הדרך השלישית: לבנות מדינה דמוקרטית שאינה נשלטת על-ידי צבא או אנשי דת".

הסיכוי היחיד לייצוב האזור מגולם בבניית מוסדות שלטון יעילים ונקיי כפיים ובגיבוש מערכות בעלות אופי דמוקרטי. ואולם הכרחי להכיר כי מדובר בתהליך ארוך ורווי מהמורות, ובעיקר להיזהר מעידוד מאמצי שינוי דרסטיים ומהירים שכבר הוכח כי הנזק המגולם בהם רב מתועלתם.

אסואני, שניבא למעשה את האביב הערבי בספרו המפורסם **בית יעקוביאן**, האמין כי רק אזרחות טובה ונטילת אחריות על-ידי האזרחים על המצב במדינותיהם עשויה להוביל להגשמת חזון זה.¹

במבט לעתיד, הסיכוי היחיד לייצב את האזור מגולם בבניית מוסדות שלטון יעילים ונקיי כפיים, תוך מאבק נחוש ומתמשך בשחיתות השלטונית וגיבוש מערכות חדשות בעלות אופי דמוקרטי. רק כך אפשר יהיה להימנע מהחזרה למעגלי האלימות אשר נוצרים בחסות האוטוקרטיות. ואולם הכרחי

להכיר בכך שמדובר בתהליך ארוך ורווי מהמורות, ובעיקר להיזהר מקידום מאמצי שינוי דרסטיים ומהירים, בפרט בעידודם של גורמים חיצוניים, מהלכים שכבר הוכיחו כי הנזק המגולם בהם רב מתועלתם.

הערות

<https://www.dw.com/en/alaa-al-aswany-i-write-to-defend-freedom-to-defend-democracy/a-19294188>

"כרוניקת הטלטלה" במזרח-התיכון

השנה	התרחשויות מרכזיות
2010	דצמבר: תקרית בועזי דצמבר: הדחת זין אל-עבאדין בן עלי בתוניסיה
2011	ינואר: אירועי כיכר אל-תחריר בקהיר פברואר: התפטרות מובארק פברואר: תחילת המחאה הציבורית בלוב ינואר-פברואר: מחאות ציבוריות במדינות המפרץ, בירדן, באלג'יריה ובמרוקו אפריל: פרוץ מלחמת האזרחים בסוריה מאי: פרוץ מלחמת האזרחים בתימן אוקטובר: בחירות לפרלמנט בתוניסיה אוקטובר: הוצאתו להורג של קד'אפי נובמבר-דצמבר: בחירות לפרלמנט המצרי
2012	פברואר: עלי עבדאללה צאלח ויתר על תפקידו כנשיא תימן יוני: ניצחון האחים המוסלמים בבחירות לנשיאות במצרים
2013	יוני-יולי: הדחת מורסי במצרים ועליית אלסיסי אוגוסט: ההתקפה הכימית של משטר אסד בעיירה אל-ע'וטה
2014	ינואר: נפילת אל-רקה ופאלוג'ה בידי דאעש אפריל: בחירות לפרלמנט בתוניסיה מאי: תחילת מלחמת האזרחים השנייה בלוב יוני: כיבוש מוצול בידי דאעש וכינון "המדינה האסלאמית" יולי-אוגוסט: מבצע "צוק איתן" ברצועת עזה אוגוסט: תחילת המערכה הבינלאומית נגד דאעש
2015	ינואר: השתלטות החות'ים על צנעא מרץ-אפריל: מבצעי "סופה נחרצת" ו"השבת התקווה" בתימן נובמבר: סדרת פיגועים קטלניים של דאעש בצרפת
2016	פברואר: הסכם הפסקת האש בין משטר אסד לכוחות המורדים יולי: פיגוע דריסה המוני בידי פעיל דאעש בעיר ניס
2017	יוני: ניתוק היחסים בין מדינות ערב לקטר מאי-יוני: סדרת פיגועים קטלניים של דאעש בבריטניה יוני-אוקטובר: שחרור אל-רקה ומוצול מידי "המדינה האסלאמית" דצמבר: הריגת עלי עבדאללה צאלח בידי החות'ים בתימן

השנה	התרחשויות מרכזיות
2018	אפריל: תקיפה כימית של משטר אסד בעיירה דומא ובעקבותיה התקפה מערבית נגד השלטון הסורי מאי: העברת השגרירות האמריקאית לירושלים
2019	יוני: ועידת מנאמה ספטמבר: תקיפה איראנית נגד מתקני נפט בערב-הסעודית אוקטובר: תחילת הגל השני של האביב הערבי בלבנון, עיראק, סודאן ואלג'יריה אוקטובר: חיסול אבו בכר אל-בע'דאדי אוקטובר: הנסיגה האמריקאית מצפון סוריה ופלישת תורכיה למדינה אוקטובר: בחירות לנשיאות תוניסיה דצמבר: בחירות לנשיאות אלג'יריה
2020	ינואר: חיסול קאסם סלימאני בידי ארצות-הברית ינואר: ההכרזה על תכנית "עסקת המאה" ינואר: העמקת המעורבות התורכית במערכה בלוב ספטמבר: נירמול היחסים בין ישראל לאיחוד האמירויות הערביות ולבחריין אוקטובר: הסכם נירמול היחסים בין ישראל לסודאן נובמבר: בחירת בידן לנשיאות ארצות-הברית דצמבר: חיסול מוחסן פח'רי-זאדה, אבי תכנית הגרעין הצבאית של איראן דצמבר: הכרזה על הסכם מדיני בין ישראל למרוקו

רשימת הכותבים

אלוף (מיל.) עמוס גלעד

ראש המכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS) ויושב-ראש סדרת כנסי הרצליה השנתיים במרכז הבינתחומי הרצליה. חבר סגל בית-הספר לאזור לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי. שימש בעבר כראש האגף המדיני-ביטחוני במשרד הביטחון וכמתאם פעולות הממשלה בשטחים, וכן כראש חטיבת המחקר באגף המודיעין של צה"ל, כדובר צה"ל וכמזכירו הצבאי של ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין ז"ל. לאורך השנים מילא תפקיד מרכזי בפיתוח שיתוף הפעולה הביטחוני עם העולם הערבי ובגיבוש מערכות היחסים האסטרטגיות של ישראל עם גורמי מפתח בזירה הבינלאומית. עמוס גלעד היה שותף בשורת מהלכי מו"מ עם הפלסטינים מאז ראשית שנות ה-90, ובשנת 2008 עמד בראש הצוות הביטחוני הישראלי לשיחות עם הרשות הפלסטינית במסגרת ועידת אנאפוליס. בעל עיטור לגיון ההצטיינות של ארצות-הברית (Merit) וזוכה פרס סוכנות הביון של מחלקת המדינה האמריקאית (DIA Director's Award). ב-2019 ראה אור הספר הביוגרפי - פרי עטו של שמעון שיפר - המתריע: שיחות עם האלוף (במיל') עמוס גלעד.

ד"ר מיכאל מילשטיין

מומחה לסוגיה הפלסטינית. ראש הפורום ללימודים פלסטינים במרכז משה דיין לחקר המזרח-התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב, וחוקר בכיר במכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS) במרכז הבינתחומי הרצליה. אלוף-משנה במיל'. שימש בעבר כיועצו לעניינים פלסטינים של מתאם פעולות הממשלה בשטחים (מתפ"ש) וכראש הזירה הפלסטינית באגף המודיעין של צה"ל. פרסם שלושה ספרים ועשרות מאמרים בנושא הפלסטיני, וכן בסוגיית החברה הערבית בישראל, התהליכים האסטרטגיים במזרח-התיכון, אתגרי הביטחון של ישראל והמודיעין המודרני. ב-2021 צפוים להתפרסם שני ספרים פרי עטו: מחקר אודות הדור הצעיר במערכת הפלסטינית ולקסיקון של אישי מפתח פלסטינים. מעורב כיום בכמה מיזמים ציבוריים העוסקים בחברה הערבית בישראל ומוביל מהלכי חקיקה העוסקים בהוראת הערבית במדינה.

קסניה סבטלובה

עמיתת מחקר בכירה במכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS) במרכז הבינתחומי הרצליה. כיהנה כחברת כנסת מטעם מפלגת המחנה הציוני בין השנים 2015-2019, ובמסגרת הזאת שימשה חברה בוועדת חוץ הביטחון של הכנסת וכן בוועדת העלייה והאינטגרציה. יזמה והובילה מספר שדולות פרלמנטריות, לרבות השדולה למען חיזוק הקשר בין ישראל לעם הכורדי. טרם היבחרה לכנסת, סבטלובה שימשה פרשנית בכירה וכתבת לענייני ערבים בערוץ 9, ובמסגרת הזאת ערכה ראיונות עם אישי מפתח רבים במזרח-התיכון וסיקרה התרחשויות היסטוריות במדינות האזור. בעלת תואר שני בהיסטוריה של המזרח-התיכון מהאוניברסיטה העברית, ומשלימה בימים אלה עבודת דוקטורט שנושאה ישראל בראי התקשורת המצרית. ספרה המזרח-התיכון על עקבים התפרסם בשנת 2020.

אודי אבנטל

עמית מחקר בכיר במכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS) במרכז הבינתחומי הרצליה. אלוף-משנה במיל'. שימש בעבר ראש היחידה לתכנון אסטרטגי במשרד הביטחון, עוזר למודיעין למזכיר הצבאי של ראש הממשלה, נספח אגף המודיעין בארצות-הברית, ראש הדסק האמריקאי והבינלאומי באגף התכנון של צה"ל וראש הזירה הבינלאומית בחטיבת המחקר של אגף המודיעין בצה"ל. מומחה לתכנון מדיניות - תחום אותו הוא מלמד במרכז הבינתחומי - לאסטרטגיה ולדיפלומטיה צבאית. בעל תואר שני בהיסטוריה של המזרח-התיכון מהמכון לשפות ולתרבויות המזרח בפריס (INALCO).

ד"ר משה אלבו

מומחה להיסטוריה של המזרח-התיכון המודרני, ובמיוחד לנושא מצרים. חוקר בכיר במרכז דדו לחשיבה צבאית בין-תחומית. סגן-אלוף במיל". שימש בעבר ראש זירה בחטיבת המחקר של אגף המודיעין בצה"ל, ומפקד יחידת הקישור למצרים באגף התכנון. פרסם מספר מאמרים העוסקים בסוגיות דת, חברה ופוליטיקה במצרים המודרנית.

ד"ר יואל גוז'נסקי

חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) באוניברסיטת תל-אביב. ריכז בעבר את הטיפול בנושא איראן והמפרץ במטה לביטחון לאומי במשרד ראש הממשלה, ושימש יועץ במשרד לנושאים אסטרטגיים ובמשרד לענייני מודיעין. מחקריו מתמקדים בביטחון, בפוליטיקה ובכלכלה של מדינות המפרץ, במגמות אסטרטגיות במזרח-התיכון וכן בתפוצה גרעינית. שימש עמית אורח באוניברסיטת סטנפורד ועמית מכון ישראל, וזכה בפרס פולברייט מטעם הממשל האמריקאי. היה שותף בכתיבה ובעריכה של 11 ספרים ומונוגרפיות ושל כמאה מאמרים אקדמיים ופרקים בקבצים. ספרו האחרון - Fraternal Enemies: Israel and the Gulf Monarchies התפרסם בשנת 2020 בהוצאת אוניברסיטת אוקספורד (נכתב יחד עם קלייב ג'ונס).

מיכאל סגל

מומחה לענייני איראן. חוקר בכיר במרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה ועמית מחקר במכון למדיניות נגד טרור. מנהל מערכות מידע ראשי בחברת Acumen Risk. סגן-אלוף במיל". שימש בעבר ראש זירה בחטיבת המחקר באגף המודיעין של צה"ל. חיבר עשרות מאמרים העוסקים במגמות האסטרטגיות במזרח-התיכון בכלל ובאיראן בפרט.

ד"ר ניר בומס

יושב ראש פורום סוריה במרכז משה דיין ללימודי המזרח-התיכון באוניברסיטת תל-אביב, ומתאם הסדנה האקדמית הבינלאומית במרכז. חבר בוועד המנהל של המועצה הישראלית ליחסי חוץ ועמית מחקר במכון למדיניות נגד טרור בהרצליה. כיהן כסגן נשיא המכון להגנה על דמוקרטיה (FDD) וכאחראי המחלקה האקדמית של שגרירות ישראל בווינגטון. ספרו Expat-ing Democracy שהתפרסם ב-2016 עוסק בהשפעתן של קבוצות אופוזיציה גולות על השיח הפוליטי במזרח-התיכון. ספרו The Syrian War: Between Justice and Political Reality (Cambridge University Press, 2020) עוסק במלחמה אשר ניטשת בסוריה במהלך העשור האחרון.

סטפן כהן

חבר בפורום סוריה במרכז משה דיין לחקר המזרח-התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. רב-סרן במיל". שימש בעבר ראש יחידת הקישור לכוחות האו"ם הפועלים בסוריה ובלבנון. בעל תואר שני בלימודי ביטחון ודיפלומטיה מאוניברסיטת תל-אביב.

תומר ברק

סגן-אלוף במיל". שימש כראש ענף בחטיבת המחקר של אגף המודיעין בצה"ל וכקצין בכיר באגף התכנון. בעל תואר שני בלימודי ביטחון ודיפלומטיה מאוניברסיטת תל-אביב.

אודות המכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS)

המכון למדיניות ואסטרטגיה בבית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה, הוקם בשנת 2000 כדי לסייע בגיבוש המלצות מדיניות בנושאים להם חשיבות לאומית בדגש על התחום האסטרטגי, מדיניות החוץ והקשרים הבינלאומיים, התהליכים האזוריים וההסדרים המדיניים, המודיעין והממשל ומגמות בעם היהודי. המכון מהווה את הבית של סדרת כנסי הרצליה.

עבודת המכון מתבססת על ראייה אינטגרטיבית ומקיפה, שבמרכזה ההבנה שההתמודדות של מדינת ישראל עם האתגרים האסטרטגיים והביטחוניים מולם היא ניצבת, מחייבת את ביצורה של העוצמה החברתית-לאומית ולכידותה.

המכון בוחן את השפעתם ההדדית של המרכיבים השונים בפסיפס החוסן הלאומי הכולל. השאיפה היא להציג תמונה מדויקת ומעודכנת ככל הניתן ולייצר תובנות וחלופות מדיניות ואסטרטגיה עבור מקבלי ההחלטות, מעצבי דעת קהל ושותפים נוספים לעיצוב המדיניות בישראל ובעולם.

בראש המכון עומד **האלוף (מיל.) עמוס גלעד**, לשעבר ראש האגף הביטחוני-מדיני (אבט"ם) במשרד הביטחון. במסגרת שירות בן 30 שנה בצה"ל, כיהן גלעד, בין היתר, כראש חטיבת המחקר באמ"ן, דובר צה"ל, מתאם פעולות הממשלה בשטחים, מזכיר צבאי לראש הממשלה המנוח יצחק רבין וכראש מערך ההסברה הלאומי.